

Gazi Türkiyat

Türklük Bilimi Araştırmaları Dergisi
Journal of Turkology Research

Yılda iki defa yayımlanır.

This journal is published two times a year.

Gazi Üniversitesi

Türkiyat Araştırma ve Uygulama Merkezi

BAHAR 2010 / 6

İSLÂM MEDENİYETİ ÇEVRESİNDE TÜRK İMAJI

Image of the Turk in the Sphere of Islamic Civilization

Salim KOCA*

Özet

Türklerin İslâm dünyası ile VII. yüzyılın ikinci yarısına doğru başlayan ve XX. yüzyılın başlarına kadar devam eden ilişkilerini "mücadele, hizmet ve hâkimiyet dönemi" olmak üzere üç kısma ayırmak ve bu üç dönemin özelliklerini de kısaca şu şekilde belirlemek mümkündür:

1-) Mücadele dönemi: Bu dönem hâlife Ömer zamanında başlamış (634-644), Emevî iktidarının son zamanlarına kadar devam etmiştir. Bu dönemde Müslüman Araplar İslâm dinine yeni ülkeler ve topluluklar kazandırmak, Türkler de ülkelerini korumak ve savunmak için mücadele etmişlerdir. İki taraf için de son derece yıpratıcı olan bu mücadele, Müslüman Araplar tarafından Türk ülkelerinin bir kısmının fethi ile sonuçlanmıştır. Bu arada taraflar, birbirlerini yakından tanıma ve değerlendirme fırsatı bulmuşlardır.

2-) Hizmet dönemi: Türklerin İslâm devletinde hizmete girişleri Emevî iktidarının son zamanlarında başlamış, Büyük Selçuklu Devletinin kuruluşuna kadar devam etmiştir. İslâm dünyasında "cesaret, kuvvet, kahramanlık ve savaş sanatındaki üstünlükleri ile tanınan Türkler", bu dönemde önce tek tek, sonra gruplar hâlinde İslâm dinine ve İslâm devletinin hizmetine girmişler, özellikle Abbasî ordularının komuta kadrolarını ve hassa birliklerini oluşturmuşlar, daha önemlisi onlar bu dönemde Abbasî Devletini iç ve dış tehlikelere karşı başarıyla savunmuşlar ve korumuşlardır.

3-) Hâkimiyet dönemi: Türklerin Orta ve Yakın Doğu İslâm dünyasındaki hâkimiyetleri Selçuklularla başlamış ve Osmanlılarla devam ederek, aşağı yukarı dokuz asır sürmüştür (1040-1918). Bu uzun dönemde, Türkler, İslâm'ın gaza ve cihat ilkesini yeniden canlandırarak, İslâm dinine ve medeniyetine başta Anadolu olmak üzere yeni ülkeler kazandırmışlar, Hindistan'dan Orta Avrupa'ya kadar İslâm dininin yerleşmesinde ve kökleşmesinde başlıca rol oynamışlardır.

Biz bu yazımızda, Türk komutanlarının ve başkomutanlarının özellikle Abbasî ve Selçuklu dönemlerinde nasıl bir imaj ortaya koyduklarını ele alıp, bu hususta kısa bir değerlendirme yapmak istiyoruz.

Anahtar kelimeler: Türkler, Abbasî hâlifeleri, Türk gulâmları, Türk komutanları, Türk hassa birlikleri, Sâmerrâ devri, Türk askerî ocağı, Türk kültürünün en büyük temsilcileri Mete Han, Tuğrul Bey, Sultan Alp Arslan, Sultan I. Kılıç Arslan, Mustafa Kemal Paşa.

Abstract

It is possible to group the relationships of Turks with the Islamic World, which had begun towards the second half of the 7th century and continued until the beginning of the 20th

* Prof. Dr., Gazi Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü öğretim üyesi.
skoca@gazi.edu.tr

century, into three periods as "struggle, service and dominance", and spot the characteristics of these three periods in the way as presented here:

1-) *Period of Struggle*: This period has begun during the time of Caliph Umar (634-644) and has continued until the last times of the Umawwid dynasty. During this period, the Muslim Arabs struggled to win over new lands and peoples to Islam while the Turks struggled to protect and defend their lands. This struggle, which was extremely weary for both sides, resulted with the conquest of some Turkic lands by the Muslim Arabs. During this period, the struggling sides also got the chance to know and evaluate each other.

2-) *Period of Service*: The entrance of Turks into the service of the Islamic State began towards the last years of the Umawwid dynasty and continued until the establishment of the Greater Seljuqid State. The Turks known in the Islamic World with their "courage, power, heroism and distinction in the art of war", started to make individual conversions into Islam and enter into the service of the Islamic State during this period, and then continued this process in bigger groups. Especially these Turks formed the commander posts and guard units of the Abbasid armies and more importantly, they successfully defended and protected the Abbasid State against inner and outer threats during this period.

3-) *Period of Dominance*: The dominance of the Turks in the Middle and Near Eastern Islamic World started with the Seljuquids and continued with the Ottomans, lasting for approximately nine centuries (1040-1918). During this long period, the Turks refreshed the ghaza and jihad principle of Islam; gained new lands, especially Anatolia, to the Islamic religion and civilization while they played a key role at the establishment and settlement of Islam from India to Central Europe.

In this work of ours, we would like to analyze what type of image the Turkic generals and commanders portrayed especially during the Abbasid and Seljuqid periods, while making a short evaluation about this subject.

Key words: Turks, Abbasid caliphs, Turkish ghulams, Turkish commanders, Turkish guard units, the period of Samarra, Turkish military society, biggest representatives of Turkish culture: Mo-tu Ch'an-yü, Tughrul Beg, Sultan Alp Arslan, Sultan Qilich Arslan I, Mustafa Kemal Pasha.

Giriş

Türk tarihine, Türklerin İslâm tarihinde oynadıkları rol açısından bakılacak olursa, bu tarihi, birbirinden farklı üç dönem hâlinde ele almak, incelemek ve değerlendirmek mümkündür:

- 1-) **Türklerin İslâm dünyası ile mücadele dönemleri (642-750),**
- 2-) **Türklerin İslâm devletindeki hizmet dönemleri (754-1040)¹,**
- 3-) **Türklerin İslâm dünyasında hâkimiyet dönemleri (1040-1918).**

¹ Türklerin Abbasî hâlifelerine olan hizmetleri 1040 yılında tamamen son bulmamıştır. Bu hizmetler, 1258 yılında Abbasî Hâlifeliğinin Moğollar tarafından ortadan kaldırılmasına kadar belirli bir oranda devam etmiştir. Bilindiği gibi, son olarak Bağdat'ı ve Abbasî hâlifesini Moğollara karşı canları pahasına savunan da yine Türkler olmuştur (Bu hususta geniş bilgi için bkz. Ekrem Pamukçu, Bağdat'ta İlk Türkler, Ankara 1994).

Birinci dönemde Müslüman Araplar Orta Asya istikametinde geniş bir fetih hareketine girişmişlerdir. Amaçları, İslâm dinine yeni ülkeler ve topluluklar kazandırmak, yani İslâm dinini yaymaktır. Buna karşılık, Türkler de ülkelerini ve istiklallerini korumak ve savunmak için Müslüman Araplara karşı mücadele etmişlerdir. Bu dönem, Müslüman Arapların Türk ülkelerinin bir kısmını ele geçirmeleri, Türklerin de İslâm dinini ve medeniyetini yakından tanımalarıyla sonuçlanmıştır. Türkler, ikinci dönemde, birer birer veya küçük gruplar hâlinde İslâm dinine ve Abbasî Devletinin hizmetine girerek, bu devletin korunmasında ve savunulmasında başlıca rol oynamışlardır. Üçüncü dönemde ise, Türkler, bugünkü Doğu İran'da (Horasan), Yakın ve Orta Doğu İslâm dünyasına hükmeden devletlerini, yani Büyük Selçuklu Devletini kurmuşlardır (1040). İslâm dünyasında Büyük Selçuklu Devleti ile başlayan Türk hâkimiyeti, Osmanlı Devletiyle devam etmiş ve bu devletin çökmesiyle de son bulmuştur. Dokuz asır süren bu uzun dönemde, Türkler idarî, siyasî ve askerî bakımdan İslâm dünyasının tek ve rakipsiz gücü olmuşlar; bütün İslâm dünyasına hükmetmişlerdir. İslâm dininin fetih ve gaza ilkesini yeniden canlandırarak, Türklüğe ve İslâm dinine yeni ülkeler kazandırmışlardır. Daha da önemlisi onlar, bu dokuz asırlık süre içinde İslâm dünyasını iç ve dış tehlikelere karşı başarıyla korumuşlar ve savunmuşlardır. Tabiri caizse, onlar bu dönemde, İslâm dünyasının hem kalkanı hem de kılıcı olmuşlardır.

Türk tarihi, kültür ve medeniyet tarihi açısından ele alınacak olursa, bu tarihi, yine birbirini takip eden üç döneme ayırmak mümkündür:

1-) Atlı-göçebe Türk Kültürü. Buna Bozkır Kültürü de denilebilir. Bu kültür, Türk dehasının ve yaratıcılığının meydana getirdiği temel değerler ile maddî ve manevî ürünlerden oluşmuştur. Onun en önemli özelliği, büyük ölçüde yabancı tesirlerden uzak ve orijinal (özgün) bir karakter taşımasıdır.

2-) Türk-İslâm Kültürü. Bu da, İslâmî dönem Türk Kültürü olarak adlandırılabilir. Bu kültür, Türklerin Orta Asya'dan getirdikleri değerler ile İslâm dini ve medeniyetinden aldıkları yeni değerlerin ve unsurların ahenkli (uyumlu) bir şekilde birleştirilmesinden meydana gelmiştir.

3-) Çağdaş Türk Kültürü. Bu kültür, Türk-İslâm Kültürünün Batı Medeniyetinin bilimsel yöntemleriyle yenilenmesi, geliştirilmesi ve çağın şartlarına uydurulması ihtiyacından doğmuştur. Buradaki hedef, Türk kültürünü çağdaş kültürlerin üzerine çıkarmaktır.

Türk kültür hayatının hiç kuşkusuz en önemli olayı, Türklerin tarihlerinde ilk defa topluca din ve medeniyet değiştirmeleridir. Bilindiği gibi, Türkler, X. yüzyıldan itibaren bazı istisnalar dışında, "*Gök Tanrı*

inancı"nı terk edip, topluca "İslâm dinine ve medeniyeti"ne girmişlerdir. Burada özellikle belirtelim ki, Türk topluluklarının hayatında meydana gelen bu tarihî gelişmenin ve değişimin içinde temelleri ve özü daima korunan bir değerler bütünü var olmuştur. Bu temelleri ve özü korunan değerler bütünü ise, "*Türk millî kültürü*"dür. Türk'ü Türk yapan, yani Türk kimliğini şekillendiren Türk millî kültürü de, hem İslâm medeniyeti içinde hem de daha sonra girilen Batı medeniyeti içinde korunmuş ve devam ettirilmiştir. Türk millî kültürünün yeni medeniyetler içinde yeni şekiller alması ise, kültür hayatının yeni şartlara uydurulmasından ve yenilenmesinden ibarettir. Yoksa, kültürün özünü oluşturan temel değerler ve özellikler, hiçbir zaman değişmez. Meselâ eski Türk hayatının en önemli tiplerinden olan "*kamlar*" (şamanlar), İslâmî dönemde "*evliya veya baba*", "*alpler*" de "*gazi*" kılığına girerek, temel özelliklerini ve fonksiyonlarını yeni medeniyet içinde de korumuşlar ve devam ettirmişlerdir.

Türklerin yeni din ve medeniyet ile tanışmalarının başlangıcı, Türklerle Müslüman Arapların ilk karşılaşmalarına ve sınır komşusu olmalarına kadar geriye gider. Türkler ile Araplar, İslâmiyet'ten önce ise, birbirlerinden uzak ülkelerde yaşayan ve birbirlerini tanımayan iki millet idiler. Aralarında, temas kurmalarını engelleyen Sâsânî ve Bizans gibi iki büyük devlet bulunmaktaydı. Buna rağmen Araplar, komşuları Farslar vasıtasıyla Türklerin askerî nitelikleri, özellikle bu alandaki kahramanlıkları hakkında az da olsa bilgi sahibi olmuşlardı². Hatta onlar, kendilerine ulaşan bu bilgileri yazdıkları şiirlerde dile getirerek, Türklere özel bir ilgi bile göstermişlerdi (Şeşen, 1960: XV, 11-36; Yazıcı, 1992: 12).

Türklerle Arapların temasa gelmeleri ve birbirlerini yakından tanımaları, Arapların Müslüman olmalarından sonra aralarındaki en büyük engel olan İran Sâsânî Devletinin ortadan kalkmasıyla mümkün olabilmıştır. Hâlife Ömer zamanında (634-644), İslâm dininin verdiği büyük dinamizm ve yüksek inanç gücüyle harekete geçen İslâm orduları, 636 yılında Kaadisiye, 642 yılında da Nihavend savaşıyla İran Sâsânî Devletini yıkmışlar; ilerleyerek Kafkaslara ve Ceyhun nehrine ulaşmışlar; burada Türklerle karşı karşıya gelmişler ve sınır komşusu olmuşlardır (642). Fakat İslâm ordularının fetih ve gaza faaliyetleri, Türk devletlerinin sınırlarında durmamış, Türk ülkelerinin derinliklerine doğru devam etmiştir. İslâm

² İslâmiyet'ten önce, Türkler ile Araplar arasındaki sahada, yani bugünkü İran ve Irak topraklarında bulunan Farslar, her iki milleti de yakından tanımaktaydılar. Hatta İran Sâsânî Devletinin ordularında çok sayıda ücretli Türk ve Arap askeri hizmet görmekteydi. (Togan, 1970: 74). Öyle anlaşıyor ki, Araplar, Türkleri Sâsânî ordularının saflarında savaşırken görüp tanımış olmalıydılar.

ordularının ilerlemesi ve istilâsı karşısında Türklerin tepkisi ise, direniş ve mücadele şeklinde kendisini göstermiştir. Bu direniş ve mücadele, bir asırdan fazla sürmüş, her iki taraf için de son derece yıpratıcı olmuştur. Bu arada taraflar, birbirlerini daha yakından tanıma ve değerlendirme fırsatı bulmuşlardır. Böylece, düşmanca davranışlar ve savaşlar yerini, yavaş yavaş barışa, iyi ilişkilere, ticarete ve İslâmlaşmaya bırakmaya başlamıştır.

Öte yandan, Müslüman Arapların Orta Asya istikametinde genişleme ve yayılma faaliyetleri sırasında, “*Yabgu, Tigin, Tarhan* (Tarkan=Tarhun), *Tudun, Şad, Afşin, Han, Hakan, İhşid* (Ak-şad)” gibi unvanlar taşıyan bölge ve şehir hâkimi Türk beyleri, Toharistan ve Mâverâünnehir’deki hâkimiyetlerini ve teşkilâtlarını tamamen kaybetmişlerdir. Ne Kapgan Kağanın 712 yılında gönderdiği Göktürk ordularının “*Demir Kapı*”ya (Semerkant-Buhara arası) kadar ilerlemesi, ne de Türgiş hükümdarı Salur (Su-lu)³ Kağanın 737 yılındaki kuvvetli müdahâlesi, Mâverâünnehir’deki Arap hâkimiyetine son verebilmiştir. Aksine, Mâverâünnehir’de çoğunluğu Sogd (Fars) kökenli hâlk⁴ ile Türk kökenli askerî kesimin İslâmlaşmaya başlaması, bölgedeki Arap hâkimiyetinin daha da güçlenmesine yol açmıştır.

1. Abbasî Devletinin Hizmetindeki Türk Komutanları ve Hassa Birliklerinin İslâm Tarihine Yansıyan İmajları

Araplar, daha ilk karşılaşmalarından itibaren Türklerin son derece “*cesur, disiplinli, hareketli, çevik, atak, atılğan, gözü pek, dayanıklı, güvenilir, görevine bağlı, güzel görünümlü ve gösterişli*” insanlar olduklarını görmüşler ve takdir etmişlerdir. 673 yılında Ceyhun nehrini aşarak, Mâverâünnehir’e bir yürüyüş yapan Horasan İslâm ordusu komutanı Ubeydullâh bin Ziyad, bu takdirin bir göstergesi olarak “*iki veya dört bin civarında Buharalı okçu Türk’ü*” kendi ordusunda istihdam etmiştir. Ubeydullâh bin Ziyad, bu birliği Basra’da ayrı bir semte yerleştirmiş⁵ ve her Türk askerini de maaşa bağlamıştır (Belâzurî, 1987; 2002:596 vd.; et-Taberî, Tarihsiz: V, 298; Yıldız, 1992: VI, 18; Pipes, 1978: 86). Onun bu davranışı, daha sonra aynı bölgede görev yapan Arap komutanlarına daima örnek ve model olmuştur.

³ Çin yıllıkları, Türgiş Kağanının adını “Su-lu” şeklinde kaydetmiştir. A. B. Ercilasun’a göre, bu adın Türkçe söylenişi “Salur” idi. Salur Kağan da, Dede Korkut Destanındaki beylerden Salur Kazan’dan başkası değildi. (Ercilasun, 2002: 29-33).

⁴ Sogd (Suğdak) hâlkı, Ari ırkından bir topluluk olup, Kaşgarlı Mahmûd’a göre, bu topluluğun büyük kısmı Türk kültürünün etkisiyle XI. yüzyılda Türkleşmiştir.

⁵ Bu semte, Türk okçu birliğinin getirildiği yerin adına izafeten Buharalılar caddesi denmiştir.

Diğer taraftan, Mâverâünnehir'deki mücadeleyi ve hâkimiyeti kaybedip İslâm dinine girmiş olan Türkler, uzun süre askerî faaliyetlerin dışında kalmamışlar; yeni düzen içinde, yani İslâm devletinin (Emevî Devleti) ordularında görev almakta tereddüt etmemişlerdir. Zira Müslüman olan Türkler, Arapları artık yabancı ve düşman olarak görmemektedirler. Daha doğrusu, ortak inanca sahip olmak, Araplarla Türklerin birbirlerine karşı güven duymalarını ve yakınlık hissetmelerini sağlamıştır. Bundan dolayı Türkler, birer birer veya gruplar hâlinde bölgedeki İslâm ordularında yer almaya başlamışlardır. Özellikle, askerlikten başka mesleği olmayan Türkler için İslâm orduları bir iş ve ekmek kapısı olmuştur. Böylece, Emevî idaresinin son zamanlarında (VIII. yüzyılın birinci yarısı), Horasan'daki İslâm ordusunun saflarına çok sayıda Türk katılmıştır. Meselâ, Horasan'daki Emevî iktidarına son veren Ebû Müslim Horasanî'nin emrinde *Muhammed bin Sol*, *Tarhun bin ez-Zâî*, *Tarhun el-Cemmâl* gibi birçok Türk komutanı bulunmaktaydı. Bunlardan özellikle Tarhun el-Cemmâl, Ebû Müslim'in en güvenilir adamlarının başında gelmekteydi (Yıldız, 1992: VI, 19; Pamukçu, 1994: 31).

İslâm dünyasında Abbasî iktidarıyla birlikte (750-1258) yeni bir dönem başlamıştır. Bu dönemin en belirgin özelliği, Abbasî hâlifelerinin idarî teşkilât kadrolarını Farslara, askerî teşkilât kadrolarını da tamamen Türklere açmaları ve Türklerden özel (hâssa ordusu=hükümdarın şahsına bağlı özel kuvvet) birlikler oluşturmalarıdır.

İslâm dünyasında, “*kuvvet, cesaret, kahramanlık, kararlılık ile savaş sanatı ve tekniğinde diğer kavimlerden üstünlükleri*” ile tanınan Türkler, ilk defa hâlife *Mansûr* zamanında (754-775) “*gulâm*” olarak merkezî İslâm ordusunda hizmete alınmıştır⁶. Hâlife Mansûr öldüğü zaman arkasında “*40 bin gulâm*” bırakmıştır ki, bunların büyük kısmının Türk olduğu muhakkaktır. Ayrıca *Züheyr bin et-Türkî*, *Mübârek et-Türkî*, *Hammâd et-*

⁶ “Gulâm” sözünün Türkçe karşılığı “kul, köle”dir. Fakat bu kavram ile kastedilen anlam, her türlü haklardan mahrum “esir, kul, köle” değildi. Gulâm, belirli bir yaşta (13 veya 14) devlet hizmetine alınmış, dinî ve askerî eğitimle yetiştirilmiş profesyonel ve muvazzaf asker demektir. Bu sistemi burada ayrıntılı bir şekilde ele almamız mümkün değildir. Ancak şu kadarını söyleyelim ki, gulâm sistemi, İslâm dünyasında doğmuş ve gelişmiş bir sistemdir. İslâm dünyasının dışında buna benzer veya paralel özellikte bir kurum veya teşkilât bulunmamaktadır. Bu kurum, İslâm dininin yayılmasında ve savunulmasında başlıca rol oynamıştır. Tarihî kayıtlara göre, gulâmlardan özel birlik oluşturma faaliyeti, Abbasîler ile başlamıştır. Sâmânilerde bir sisteme bağlanmış olan bu kurum, Karahanlılar, Gazneliler ve Selçuklularda gelişerek devam etmiş, Memlükler (Memlûk sistemi) ve özellikle Osmanlılarda da (Kapıkulu veya Yeniçeri sistemi) mükemmelliğinin zirvesine ulaşmıştır. (Nizâmü'l-Mülk, 1976: 112; 1982: 134 vd.; Ayalon, 1989: 211).

Türkî gibi Türk komutanları da aynı hâlifenin ve onu takip eden hâlifelerin en yakın adamları arasında olup, bunlar devletin en önemli vilâyetlerinde vali olarak görev yapmışlardır (Karapınar, 2001: IV, 361. Taneri, 1981: 63)⁷.

Mansûr'dan sonra gelen hâlifeler de Türkleri kendi ordularına almaya ve onlardan faydalanmaya devam etmişlerdir. Çünkü Araplar, Emevî iktidarı döneminde yaptıkları geniş fetihler sonucunda büyük bir zenginliğe ve yüksek bir refah seviyesine ulaşmışlardı. Artık onlar, vatanlarından uzak ülkelerde savaşmak gibi zor ve meşakkatli işlerden uzak durmaya başlamışlardı. Üstelik Abbasî iktidarı döneminde yapılan seferlerin ve savaşların Araplar için kazanç ve getirisi de pek fazla değildi. Öte yandan, ilk asırlarda Arapların başarılarında büyük rol oynayan İslâm dininin şevk ve heyecanı da, Abbasî iktidarı döneminde bir hayli tavsamış bulunuyordu.

Abbasî hâlifeleri, şahıslarını ve saraylarını koruyan özel (hâssa) muhafızlarını da özellikle Türklerden teşkil etmeye başlamışlardır. Onları bu davranışa iten temel sebep, *Türklerin askerî faaliyetlerdeki üstün yetenekleri, itaatte kusur etmemeleri ile fizikî ve ruhî yapılarının son derece sağlıklı ve sağlam olması idi*. Hiç kuşkusuz, Türklerin bu özelliklerini ve imajlarını göz önüne alan Abbasî Devletinin en muktedir hâlifesi *Harunü'r-Reşîd* (786-809), yakın korumasını yapan muhafız birliğinin önemli bir kısmını Türklerden oluşturmuştur (Yıldız, 1992: VI, 19; Câhiz, 1967: 29). Çünkü bu büyük hâlife, vezirlik teşkilâtını elinde bulunduran Fars kökenli kadronun iktidarı üzerinde gittikçe etkisini ve baskısını artırması üzerine, geniş bir tasfiye hareketine girişerek, bu kadronun devlet hayatındaki etkisini ve rolünü büyük ölçüde kırmış, tamamen güvenilebilecek bir unsur olarak Türklerle yönelmiştir.

Türkler, sadece Abbasî hâlifelerinin muhafız birlikleri olarak değil, aynı zamanda sınır boylarında (Türkçe: uç; Arapça: avâsım, sagr, ç. sugur), İslâm'ın gazâ ve fetih faaliyetlerini yürütmede de başlıca rol oynuyorlardı. Yine Harunü'r-Reşîd zamanında *Ebû Süleym et-Türkî*, Tarsus uç teşkilâtının önemli komutanları arasında bulunuyordu (Belâzurî, 1978: 174; 1987; 2000: 242 vd.; Taberî, Tarihsiz: VIII, 234).

Görüldüğü gibi, Abbasî ordularında Arap ve Fars unsurların sayısı ve rolü gittikçe azalırken Türklerin sayısı ve rolü artmaya başlamıştır. Bunlar, hiç kuşkusuz, gulâm olarak saraya alınıp, yetiştirildikten sonra İslâm ordularında görevlendirilmiş Türklerden oluşmuştur.

⁷ Hâlife Mansûr'un en güvenilir adamı olan Hammâd et-Türkî, Bağdat'ın kurulmasında görev alarak, başlıca rol oynamıştır.

İslâm ordularında gulâm olarak hizmete alınmak, Türk gençlerinin mânevî hayatlarında hiçbir olumsuz etki yapmamıştır. Çünkü Türk komutanlarının ve Türk hassa birliklerinin askerî faaliyetlerde elde ettikleri başarılar ve gösterdikleri olağanüstü yetenekler, onların aşağılık duygusuna düşmelerini önlemiştir. Daha da önemlisi Türkler, askerî alanda yeteneklerinin ve üstünlüklerinin daima farkında ve bilincinde olmuşlardır. Öte yandan onlar, belirli bir rütbeye sahip olmadan bile diğer askerlerin üzerinde büyük bir itibar ve ilgi görmüşlerdir.

Türklerle göre, basit bir gulâm olarak hizmete alınmak, onların özellikle emîrlik (komutanlık) rütbesine yükselebilmeleri için bir basamak veya atlama tahtası görevi yapmıştır. Devrin tarihçisi Mübârekşâh, *“Yabancı bir ülkeye giden garibi fena âkıbetler bekler. Bunun aksine Türkler, İslâm ülkelerine ulaştığı zaman, orada takdir ve saygı görür; emîr ve ordulara komutan olur”* şeklinde yapmış olduğu bir tespit ile bu durumu açıkça ortaya koymuştur (Rasonyi, 1970: 64). Arap coğrafyacısı Kazvinî de, *“Türklerden biri gulâm olduğu zaman efendisinin askerine komutan olmakla yetinmez; efendisinin elinden hükümdarlığı alıp yerine geçmek ister”* diyerek, bu hususta daha da ileri gitmiştir (Şeşen, 1985: 146). Arap düşünürü İbn Hassul ise, *“Türk, göbeğinin kesilmesinden itibaren askerin başbuğu, bölgenin komutanı olmaktan ve kendisini zahmetli işlere sokmaktan başka şey düşünmez”* demek suretiyle Mübârekşâh’ın ve Kazvinî’nin bu husustaki tespitlerini teyit etmiştir (İbn Hassul, 1940: IV, 260; Rasonyi, 1970: 64).

Türkler, girdikleri her hizmette, onurlarını ve itibarlarını korumayı da hiçbir zaman ihmal etmemişlerdir. Arap düşünürü İbn Hassul, onların bu tutumu hakkında şunları söylemektedir: *“Türkler, her şeyden önce askerlikten başka işlerde çalışmaya asla razı olmamaktaydılar. Araplar onları, ev süpürmek, hayvanlara bakmak gibi başka soydan gulâmlara yaptırdıkları işlerde hiçbir zaman kullanamamaktaydılar. Gulâm olarak hizmete alınmış her Türk yemede, içmede, giyinmede ve ata binmede efendisinden asla geri kalmamaktaydı”* (İbn Hassul, 1940: IV, 260).

Tarihî kayıtlara göre, İslâm devletinin hizmetinde Türklerin yıldızı hâlife Me’mûn zamanında (813-833) parlamaya başlamıştır. Bu, tesadüfen meydana gelmiş bir gelişme değildir. Hâlife Me’mûn’un saltanatı döneminde Abbasî sarayı, Türkler hakkında araştırmalar ve tartışmalar yapılan âdeta bir akademi hâline gelmiştir. Hâlife Me’mûn huzurunda yapılan bu tartışmalarda devrin devlet adamları, komutanları ve bilginleri, yakından tanıdıkları Türkleri övmekte âdeta birbirleriyle yarışa girmişlerdir. Her biri kendi görüş açısından onların üstün buldukları yeteneklerini ve erdemlerini dile getirmişlerdir. Devrin düşünürü el-Câhiz de bu bilgileri

“*Türklerin Erdemleri*” (Fezâilü’l-Etrâk) adlı bir eserde toplamıştır. El-Câhiz bu eserinde, Türklerin diğer milletlerden farklı ve üstün yanlarını karşılaştırmalar yaparak, en çarpıcı ifadelerle tasvir etmiştir. Ayrıca eserine kendi görüşlerini de ekleyen el-Câhiz, Türkler için “*Özetle bir Türk başlı başına bir millettir*” şeklinde bir yargıya varmıştır. Bu sözün kısaca anlamı şudur: Bir milletin farklı farklı fertlerinde görülebilecek üstün meziyetleri ve özellikleri, sadece bir Türk kendi şahsında toplayabilmekte ve gösterebilmektedir. Başka bir ifade ile söylemek gerekirse, bir Türk bir millet kadar büyüktür.

Hâlife Me’mûn’un Türklerle bu derece ilgi göstermesi sebepsiz değildi: Me’mûn, henüz hâlife olmadan önce uzunca bir süre Horasan’da görev yapmış olup, bu arada Türkleri yakından tanıma fırsatı bulmuş, onların askerî yeteneklerini görmüş ve takdir etmişti. Öte yandan, hâlife Me’mûn İranlı unsurun desteği ile işbaşına gelmiş olduğu hâlde, kendisinin bu unsur ile arası pek çabuk bozulmuştu. Bundan dolayı o, iktidarını kuvvetlendirebilmek için dayanabileceği ve güvенеbileceği sağlam bir askerî destek bulma ihtiyacı hissetmiştir. Bu hususta kararını yakından tanıdığı ve takdir ettiği Türkler lehinde veren hâlife Me’mûn, bizzat kardeşi Mu’tasım’ı görevlendirerek, ona çok miktarda Türk gulâmı toplattırmıştır (Şeşen, 1985: 185). Bu gulâmlarla hassa ordusunun sayısını ve savaş gücünü bir hayli artırmıştır. Arap coğrafyacısı İbn Havkal, Türklerin İslâm devleti içindeki bu durumlarını şu sözlerle tasvir etmiştir: “*Türkler, şiddet ve cesaret bakımından diğer insanlardan üstün oldukları için hâlifelerin askerleri, beyleri de komutanları olmuşlardır*⁸. *Türk askerleri, diğer ırkların askerlerine göre, kudret, cesaret, cüret, atılganlık bakımından üstündürler. İyi hizmetleri, itaatleri, giyimlerindeki gösteriş ve sultanlığa yaraşırlıkları dolayısıyla Mâverâünnehir dihkânları (büyük toprak sahipleri), hâlifenin komutanları, maiyetleri, hizmetkârlarının ileri gelenleri olmuşlardır*” (Şeşen, 1985: 171 vd.).

Tarihî kayıtlara göre, hâlife Me’mûn zamanında Türklerden oluşan hassa ordusunun sayısı 18 bin gibi yüksek bir rakama ulaşmıştır. Bu ordunun komuta kadrosunu da *Afşin*, *Aşnas*, *İtah* (İnak?), *Büyük Boğa*, *Vasîf*, *Hakan Urtuç* gibi Türk komutanları oluşturmuştur (Yıldız, 1992: VI, 20). Böylece, İslâm ordusu, Türklerin şahsında yeni bir dinamizm ve güç kazanmıştır.

⁸ İbn Havkal’ın da belirttiği gibi, Abbasî ordularında komutanlık görevine yükselen Türklerin hepsi gulâm kökenli değildi. Bunların arasında çok sayıda idareci tabakadan gelen hür Türkler de bulunmaktaydı. Özellikle, “*Afşin*, *Aşnas*, *Tarhan*, *Hakan*, *İhşid*” gibi idareci unsurun unvanını isim olarak taşıyan beylerin hepsi, hür Türklerden İslâm devletinin hizmetine girmiş kişiler idi.

Me'mûn'dan sonra hâlife olan kardeşi *Mu'tasım* (833-844), Türk askerlerine dayanıp güvenmekte daha da ileri gitmiştir. O, daima "*hizmet için Türk'ten iyisi yoktur*" demektedir (Nizâmü'l-Mülk, 1976: 51; 1982: 63). Hâlife olmadan önce onun emrinde, tamamı Türklerden oluşan üç bin civarında bir ordu bulunmaktaydı (Şeşen, 1985: 185; Sümer, 1999: II,1/463). *Mu'tasım*, bu kuvvet sayesinde Mısır'da çıkan isyanı başarıyla bastırarak, itibarını yükseltmiş ve kardeşi Me'mûn'dan sonra hâlifelik makamını kendisine garantilemiştir.

Mu'tasım'ın Türklere verdiği değer, her türlü ölçünün üzerindedir. O, hâlife olduktan sonra bütün güç ve enerjisini, Türkleri İslâm devletinin en büyük askerî gücü hâline getirmek için kullanmıştır. Daha doğrusu *Mu'tasım*, kardeşi Me'mûn zamanında başlayan gelişmeye kesin ve son şeklini vermek için elinden gelen hiçbir şeyi esirgememiştir. Bunun için özel bir çalışma başlatmıştır. Bu çalışmayı şu şekilde özetlemek mümkündür: *İktidarını ve devletin geleceğini tamamen Türklerin şahsında gören Mu'tasım, onları çevrenin olumsuz etkilerinden korumak amacıyla Türk hâssa ordusu için Bağdat yakınlarında, Dicle nehri kıyısında Sâmerâ (Görenler Sevindi) şehrini kurdurdu; devletin bütün hazinesini Sâmerâ'nın inşası için harcadı; şehri Türk mimarî tarzında eserlerle donattı (Aslanapa, İA: X, 147); devletin merkezini buraya aldı; Türkleri burada hâlık ve diğer askerî birliklerin oturdukları yerlerden uzak, ayrı bir semte yerleştirdi; onlara farklı elbiseler giydirdi⁹; hizmete yeni alınmış gulâmlara İslâm dininin esaslarını öğretmeleri için özel hocalar tayin etti; hâssa ordusunun sayısını 38 bine yükseltti; bu ordunun komutanlarına yüksek gelirli iktâ'lar tahsis etti¹⁰. Daha da önemlisi Mu'tasım, kimliklerini (Türklük özellikleri) yitirmemeleri için Türk hâssa askerlerinin yerli hâlık ile akrabalık kurmalarını, yani onlarla evlenmelerini yasakladı. Bu ihtiyaçlarını karşılamak için de, onlara, Türk ülkelerinden kızlar getirtti. Bu kızları Türk gulâmlarla evlendirdiği gibi, onların adlarını dîvân defterlerine yazdırıp, her birine erzak tahsis ettirdi. İslâm dininin ilkelerine aykırı olduğu hâlde, Türk askerlerine eşlerinden boşanma yasağı getirdi. Türk askerlerinin yetişen çocuklarının da, kendilerinden biriyle evlenmeleri şartını koydu (Şeşen, 1985: 185, vd; Sümer, 1999: II, 2/464). Özetle söylemek gerekirse, hâlife Mu'tasım Türk komutanlarına ve askerlerine, öteki hâssa birliklerden*

⁹ Bu, Türk kıyafeti idi. Hatta bizzat *Mu'tasım*'ın kendisi de Türkler gibi giyinmekteydi.

¹⁰ Çeşitli kaynaklarda Türk hâssa ordusunun miktarı 4000, 8000, 18000, 38000, 50000, 70000 gibi çok farklı sayılarda gösterilmiştir (Pipes, 1978: 89; Azimli, 2001: IV, 367, 368). Abbasî Devletinin merkez teşkilâtında Türk komutanlarının ve gulâmlarının görev ve özlük haklarının kaydedildiği bir daire (dîvân) kurulmuştur. Bu daireye "Türk Ordusu Dîvânı (Dîvân-ı Çeşşü'l-Etrâk)" denmiştir.

daha fazla imtiyaz tanıdı. Böylece, Türk askerî kültürünün İslâm tarihine damgasını vurduğu "Sâmerrâ devri (836-892)" başlamış oldu.

Gerçekten de, hâlife Mu'tasım'ın Sâmerrâ'da kurduğu "Türk askerî ocağı", Türk kültürünün özelliklerini her bakımdan göstermekte ve yaşatmaktaydı. Özellikle bu dönemde Türkçe ad almak, Türk kökenli gulâm askerî olmanın en başta gelen alâmeti idi. Tarihî kayıtlara göre, Sâmerrâ'daki Türk askerî ocağının başında bulunan komutanlar ve onların emrindeki askerler, günümüzdeki Türklerden daha çok Türkçe adlar alıp kullanmaktaydılar. Daha da önemlisi buradaki Türk gulâmları, zamanının en medenî ve en zengin ülkesinde yaşamalarına ve görev yapmalarına rağmen, Arap ve Fars kültürünün etkisi altında kalmıyorlar, bütünüyle kendi kültürlerine bağlılıklarını sürdürüyorlardı. Onlar, özellikle kendi aralarında Türkçe konuşuyorlar, tamamen Türk geleneklerini yaşıyorlardı. Nitekim hâlife Mu'tasım'ın Türk komutanlarından ve gulâmlarından istediği de bu, yani onların millî kimliklerini ve kültürlerini her bakımdan korumaları ve yaşatmaları idi (Sümer, 1999: II, 8/470). Üstelik Mu'tasım da Türk kültürüne verdiği bu büyük değeri, bütün hayatı boyunca Türk kıyafeti giymekle göstermiştir.

Burada şunu hiç tereddüt etmeden söyleyebiliriz ki, Türk komutanları ve gulâmları, kendilerine sağlanan bu fırsatı ve imkânı değerlendirmeyi hiçbir zaman ihmal etmemişlerdir. Dillerini ve geleneklerini her yerde, her zeminde korumuşlar ve yaşatmışlardır. Meselâ İslâm dünyasının merkezinde (Bağdat) doğmuş ve ikinci nesilden bir Türk olmasına rağmen, Tolun oğlu Ahmed, ana dilini unutmak şöyle dursun, şiirlerini bile Türkçe yazıyordu (Sümer, 1999: II, 38/500).

Türklerin giydikleri elbiseler de Arapların, Farsların ve diğer milletlerin giydikleri elbiselerden tamamen farklı idi. Arap düşünürü el-Câhiz'in dediği gibi, İslâm topluluklarını birbirinden kıyafetleriyle ayırmak imkânsız ise de, her nerede olursa olsun Türkleri kıyafetlerinden tanımak mümkündü (Câhiz, 1967: 77).

Hâlife Mu'tasım, Sâmerrâ'yı kurup, buraya Türk askerî ocağını yerleştirirken, Türklerden büyük hizmetler ve başarılar beklemekteydi. Gerçekten de Türk hâssa birlikleri ve başlarında bulunan Türk komutanları, kendilerine duyulan bu güveni ve beklentiyi boşa çıkarmadılar; İslâm devletini iç ve dış tehlikelere karşı başarıyla korumaya ve savunmaya başladılar: Bunlardan *Afşin*, Azerbaycan'da çıkan ve Abbasî Devletini yıkmayı hedef alan Bâbek isyanını, *İtah* ve *Büyük Boğa* gibi Türk komutanlarıyla birlikte, üç yıl süren çetin bir mücadele sonucunda

bastırarak, İslâm dünyasını büyük bir tehdit ve tehlikeden kurtardı (İbnü'l-Esîr, 1987: VI, 388-392, 397-400, 402-414; Yıldız, 1992: VI, 44). Aynı şekilde *Büyük Boğa*, *Tarduş et-Türkî*, *Küçük Boğa*, *Zirek et-Türkî*, *Salih b. Abbas et-Türkî* gibi Türk komutanları Arabistan, Azerbaycan, Ermenîyye, Tiflis ve İran'da arka arkaya çıkan isyanları bastırarak, iç düzeni ve huzuru sağladılar (Pipes, 1978: 89, 90 vd. Daha geniş bilgi için bkz. Azimli, 2001: IV, 369).

Başta *Aşnas* olmak üzere *Afşin*, *Vasîf*, *İtah* ve *Büyük Boğa* gibi Türk komutanları ve Türk hâssa birlikleri, İslâm ordularının bütün seferlerine ve savaşlarına katıldılar. Bu savaşlarda, Türk hâssa birlikleri, sonucu belirleyen vurucu güç olarak başlıca rol oynadılar. Meselâ hâlife Mu'tasım'ın başında bulunduğu İslâm ordusunun Amorium'un (Ammuriyye: Bugünkü Afyon civarı) fethi ile sonuçlanan Anadolu seferinde durum tamamen böyle oldu. Burada hemen belirtelim ki, bu, Abbasî hâlifelerinin Bizans'a karşı kazanmış oldukları son büyük zafer olmuştur. Mu'tasım bu parlak zaferi, tamamen Türk komutanları ile Türk birliklerinin taktiğine ve kahramanlığına borçlu idi (Koca, 2005: 28 vd.).

Türk komutanları, sadece İslâm ordularının sefer ve savaşlarında rol oynamakla kalmamışlardır. Onlar, aynı zamanda hâlifenin başında bulunduğu saray teşkilâtına da hâkim olarak, Abbasî Devletinin siyasetine yön vermişlerdir. Protokol sırasında hâlifeden sonra gelen ve Abbasî sarayının en büyük idare amiri olan *hâcibler*, özellikle hâlife Mu'tasım zamanından itibaren bütün Sâmerâ devri boyunca hep Türk komutanları arasından seçilmiştir. Ayrıca onlar, hükümet teşkilâtının başında *vezir*¹¹, hatta belli başlı vilâyet ve eyâletlerin başında da vali olarak, idarecilikte de yeteneklerini göstermişlerdir. Meselâ, Türk komutanları veya onların kendi yerlerine naib (vekil) olarak gönderdikleri valiler, başta Mısır olmak üzere devletin önemli eyâlet ve vilâyetlerinde başarılı görevler yapmışlardır (Yıldız, 1992: VI, 56; Tekindağ, 1976: 866).

Türklerin başarıları, bunlarla da sınırlı kalmamıştır; onlar özellikle teşkilâtçılıktaki yeteneklerini göstererek, İslâm ülkelerinin ortasında arka arkaya kendi devletlerini kurmuşlardır. Burada hemen belirtelim ki, devrin yazarlarını hayret içinde bırakan bu başarı, sadece Türklere özgü gözükmemektedir. Zira, Türkleri çok yakından tanıyan devrin tarihçilerinden Fahreddîn Mübârekşâh, eserinde bu hususla ilgili olarak, iddialı bir ifadeyle şöyle demiştir: "*Hz. Adem'den beri para ile satın alınan esirlerin sultan*

¹¹ Abbasî Devletinde vezirlik görevinde bulunan ilk Türk, Ubeydullâh b. Yahya b. Hakan'dır. O, hâlife Mütevekkil ve onu takip eden hâlifeler döneminde vezirlik görevinde bulunmuştur.

olduğu hiçbir yerde görülmemiştir. Türkler müstesnâ” (Rasonyi, 1971: 64). Sadece Türklere özgü gözüken bu başarının ilk örnekleri Mısır, Afganistan ve Pakistan coğrafyasında görülmüştür. Mısır’a vali naibi olarak gönderilen *Tolun oğlu Ahmed* 875 yılında, daha sonra aynı yerde görev yapan *Toğaç oğlu Ebû Muhammed* de 935 yılında, bağımsızlıklarını ilân ederek, burada birer Türk devleti kurmuşlardır (Tolunoğulları ve İhşidîler). Fars kökenli Samanîler Devletinde ordu komutanı olarak görev yapan *Alp Tigin* de (ölm. 963), bu devletten ayrılarak, Gazne şehrinde, daha sonra İslâm tarihinde büyük bir rol oynayacak olan yeni bir Türk Devletinin (Gazneliler) temelini atmıştır. Onlar bu başarıyı, hiç şüphesiz şahsî yetenekleri ve emirlerindeki Türk gulâmları sayesinde elde etmişlerdir.

Türk komutanlarının İslâm devleti içinde gittikçe güçlerini ve etkilerini artırmaları, hâlifeler ile aralarının bozulmasına yol açmıştır. Daha doğrusu bu durum, hâlifelerin kıskançlık ve rekabet duygularını kamçulamıştır. Hâlife Mütevekkil (847-861) ve onu takip eden hâlifeler, devlete büyük hizmetlerde bulunmuş olan *Bagîr et-Türkî*, *İtah*, *Vasîf* ve *Büyük Boğa* gibi Türk komutanlarını arka arkaya öldürmüşlerdir (İbnü’l-Esîr, 1982: VIII, 47,137; 1986: VIII, 49,118). Bu durum birbirini izleyen zincirleme tepkilere sebep olmuştur. Türk komutanları, niyetlerinden şüphe ettikleri hâlifeleri ya tahttan indirmişler ya da öldürmüşlerdir. Bunların başında, bu yola ilk defa başvuran Hâlife Mütevekkil geliyordu. İç mücadele bununla da kalmamıştır; Mütevekkil’in dört hâlefenden üçü de aynı sebeplerle ortadan kaldırılmıştır (İbnü’l-Esîr, 1982: VIII, 98, 99, 172, 173, 190, 191, 228, 233; 1986: VIII, 88, 89, 147, 165, 191, 195).

Bu mücadeleden hiç kuşkusuz, en çok zarar gören hâlifeler olmuştur. Çünkü bu durum, yani karşılıklı güvensizlik hâli, Türk komutanlarının Abbasî hâlifelerine karşı bağlılıklarını devamlı azaltmıştır. Sonunda faydalı hizmetlerin tamamen kesilmesine yol açmıştır. Bu durumun, hem iç hem de dış siyaset bakımından devlete faturası çok ağır olmuştur. Mısır, İran, Horasan ve Mâverâünnehir gibi devletin önemli ülkeleri birer birer devletten kopmuştur.

892 yılında, devletin merkezinin Sâmerâ’dan tekrar Bağdat’a alınması, “*Türk askerî ocağı*”nın tamamen sönmeye yol açmıştır. Üstelik bu durum, Türklerin devlet idaresindeki etkilerini oldukça azaltmıştır; hatta onları geri plâna atmıştır. Fakat bu durum çok uzun sürmemiştir; kısa sürede kendilerini toplayan Türkler, tekrar devlet idaresinde ve özellikle askerî sahada rol oynamaya başlamışlardır. Meselâ *Hazarî*, *Beçkem* ve *Tüzün* (İbnü’l-Esîr, 1987: VIII, 293, 338). gibi Türk beyleri arka arkaya İslâm orduları komutanı (Emîrü’l-Ümerâ) tayin edilmişlerdir. “*Emîrü’l-Ümerâlar Devri*” olarak

tanımlanan bu dönemde (935-945) Türk komutanlarının nüfuzları öyle artmıştır ki, bunlardan özellikle Hazarî'nin adı, hutbelerde zamanın hâlifesinin adı ile birlikte anılıyordu (İbnü'l-Esîr, 1987: VIII, 269 vd.). Beçkem'in adı da Abbasî hâlifesinin bastırdığı paraların üzerinde bile yer alıyordu (Kafesoğlu, 1976:792). Hâlifeler ise, Sâmerî devrinde olduğu gibi iktidarı tamamen ellerinden kaçırdılar; âdetâ varlıkları ile yoklukları eşit durumdaydı; gerçek iktidar Türk komutanlarının eline geçmiş bulunuyordu (İbnü'l-Esîr, 1987: VIII, 270).

Fakat "Türk Emîrî'l-Ümerâlar devri" çok uzun sürmedi. Hazarî, Beçkem ve Tüzün'den sonra Abbasî iktidarını koruyacak ve savunacak kuvvetli Türk komutanı çıkmadı. İslâm devleti siyasî ve manevî bakımdan birliğini yitirdi ve parçalanma sürecine girdi. Abbasî hâlifeleri ise, İslâm dünyasının birliğini korumak şöyle dursun, kendilerini bile savunmakta âciz kaldılar. Bu durumdan yararlanan Fatımîler Mısır'a (969), Mirdas Oğulları Hâleb'e, Ukayl Oğulları Musul'a, Mervân Oğulları Diyarbakır'a, Ziyarîler Cürcan'a, Kaküye Oğulları İsfahan ve Hemedan'a, Sâmanîler Mâverâünnehir ve Horasan'a, Karahanlılar Türkistan'a (932-1212), Gazneliler Afganistan'a (969-1185) sahip oldular. Fars kökenli bir aile olan Büveyhîler de (932-1055), başta Bağdat olmak üzere Abbasîlerin Irak ve batı İran'daki topraklarını işgal edip, hâlifeleri de tamamen hükümleri altına aldılar. Öte yandan, İslâm devleti karşısında asırlarca toprak kaybederek geri çekilmiş olan Bizans İmparatorluğu, bu fırsatı değerlendirip, tekrar saldırıya geçerek, eski topraklarını birer birer geri almaya başladı. İslâm devletini, içinde bulunduğu bu çöküşten kurtaracak, tekrar birliğini sağlayacak, daha da önemlisi onu dış saldırılara karşı savunacak ve koruyacak taze kuvvetlere ihtiyacı vardı. Aksi takdirde, iç çöküntüyü güçlü bir dış saldırı tamamlayarak, İslâm dünyası ve İslâm medeniyeti tamamen mahvolabilirdi.

İslâm devletinin imdadına tekrar Türkler yetişti: Horasan'da yeni bir Türk devleti kurmuş olan Selçuklular (1040), kısa zamanda İslâm ülkelerinin büyük kısmına hâkim olarak, onu iç ve dış tehlikelere karşı başarıyla korumaya ve savunmaya başladılar. Onlar önce, Mısır Fâtımîleriyle işbirliği hâlinde olan Büveyhîlerin siyasî varlığına son vererek, Abbasî hâlifesini kurtardılar. Abbasî hâlifesi de, tamamen sözden ibaret olan siyasî yetkilerini kendi isteği ile Selçuklu hükümdarı Tuğrul Bey'e devretti; kendisinin üzerinde ise, sadece İslâm topluluklarının dinî başkanlığı sıfatı kaldı. Diğer taraftan Selçuklular, dış cepheyi de ihmal etmediler; İslâm'ın fetih ve gaza ruhunu yeniden canlandırdılar; Anadolu'ya arka arkaya düzenledikleri seferler ve akınlarla Bizans'ı baskı altına aldılar. Malazgirt zaferiyle de Bizans ordusunu tamamen imha ederek (1071), Anadolu'yu İslâmiyet'e ve

Türklüğe açtılar. Daha da önemlisi onların izinden giden torunları, dokuz asır gibi uzun bir süre İslâm dünyasının bayraktarlığını yaparak, Hindistan'dan Orta Avrupa'ya kadar İslâm dininin ve medeniyetinin yerleşmesinde ve kökleşmesinde başlıca rol oynadılar.

2. Türklerin İslâm Dünyasındaki Hâkimiyetleri Döneminde Türk Ordularının ve Başkomutanların Dünya Tarihine Yansıyan İmajları

Biz, yazımızın bu kısmında, Türk komutanlarının ve başkomutanlarının özellikle Selçuklu döneminde nasıl bir imaj ortaya koyduklarını ele alıp, bu hususta da kısa bir değerlendirme yapmak istiyoruz. Çünkü Türk kimliğini ve kültürünü şahıslarında en iyi temsil eden ve onu dünyaya en iyi tanıtan Türk ordularının başkomutanları olmuştur.

Türklerin İslâm dünyasındaki rolleri, onların sadece İslâm devletine hizmet etmelerinden ibaret değildir. Türkler, hem İslâm tarihinde hem de dünya tarihinde asıl rolü, İslâm dünyasındaki kendi hâkimiyetleri döneminde oynamışlardır. Yukarıda belirttiğimiz gibi, Türklerin İslâm dünyasındaki hâkimiyetleri de, Büyük Selçuklu Devletiyle başlamış (1040), Osmanlı Devletinin çöküşüne kadar (1918), yani dokuz asır gibi uzun bir süre devam etmiştir. Bu uzun dönemde, tarihe yön veren ve tarihinin akışını değiştiren tek güç, Türk devletlerinin orduları ve onların başında bulunan Türk başkomutanlarıdır. Biraz yukarıda söylediğimiz gibi, biz yazımızın bu bölümünde, Türk ordularının başkomutanlarından, daha doğrusu onların başlıca özelliklerinden kısaca söz edeceğiz. Çünkü Türk kültürünü şahıslarında en iyi temsil eden ve onu dünyaya en iyi tanıtan Türk ordularının başkomutanları olmuştur.

Bilindiği gibi, bütün tarih boyunca Türk devletleri ordularının başkomutanları, Türk hükümdarları idi. Türk hükümdarları da, hem bütün devlet teşkilâtının başı hem de idare ettikleri toplumun lideri durumundaydılar. Dolayısıyla onların görev ve sorumlulukları çok ağırdı. Türk devlet geleneklerine göre, onların daha işbaşına gelmeden ve sorumluluk yüklenmeden önce çok iyi bir şekilde yetiştirmeleri gerekmektedir. Bunun için Türk devletlerinin başına geçecek olan şehzadeler, gençlik yıllarını sarayın rahat ortamında, hayatın her türlü meşakkatinden ve sıkıntısından uzak, hizmetçiler ve dalkavuklar arasında, lüks ve eğlence içinde, tahtı ve tacı bekleme havasında boş vakit geçirmemekteydiler. Daha babalarının sağlıklarında, her birinin idaresine bir vilâyet veya eyâlet, emirlerine de küçük bir ordu verilmekteydi. Başka bir ifade ile söylemek

gerekirse, babaları oğullarını, daha çocukluktan kurtulur kurtulmaz devletin önemli bir eyâletinin veya vilâyetinin başına koyarak, onları iktidarın, yönetimin ve savaşın bütün zorluklarıyla baş başa bırakmaktaydılar. Onlar da burada, tecrübeli devlet adamları ve komutanların (atabey) gözetiminde, idarî, askerî ve siyasî sahâlarda bol bol uygulama (pratik) yapmak ve özellikle hem savaş hem de komutanlık sanatının bütün inceliklerini öğrenmek suretiyle kendilerini yetiştirme ve kadrolarını kurma imkânı bulmaktaydılar. Böylece onlar, işbaşına geldikleri zaman idarî, askerî ve siyasî faaliyetlerde pek fazla acemilik ve güçlük çekmemekteydiler.

a. Türk Siyasî Birliği Politikasından Cihân Hâkimiyeti Politikasına

Türk ordularının başkomutanı olan hükümdarların en önemli görevleri, *Türk topluluklarını bir devlet çatısı altında toplamak, isyan eden toplulukları itaat altına almak, düzeni ve iç barışı sağlamak, doğru kanunlar (köni törü) koymak ve bu kanunları adâletle uygulamak, hâlkı bütünüyle refaha kavuşturmak ve refah içinde yaşatmak, akınları ve savaşları zafere ulaştırmak, istiklâlî korumak ve devam ettirmektir. Özellikle Türk siyasî birliğini kurmak, yani Türkçe konuşan ve Türk soyundan olan toplulukları bir devlet çatısı altında toplamak, onların gayelerinin ve görevlerinin başında gelmekteydi. Fakat özgürlüklerine ve bağımsızlıklarına çok düşkün olan Türk topluluklarını ve boylarını itaat altına almak pek kolay olmuyordu. Bu faaliyet, barış yoluyla değil, ancak kuvvet, yani silâh gücü ile gerçekleştirilebilmekteydi. Bu durumu Göktürk beyleri, yine kendilerinin diktikleri yazıtlarda “Devleti olanı (illi) devletsizleştirdik; kağanı olanı kağansızlaştırdık; dizliye diz çöktürdük; başlıya baş eğdirdik” şeklinde bir ifade ile ortaya koymuşlardır.*

Türk ordularının başkomutanı olan Türk hükümdarları, sadece Türk topluluklarını değil, başka soydan, başka dinden ve başka kültürden olan toplulukları da bir devlet çatısı altında toplamayı kendilerine gaye edinmişlerdir. Başka bir ifade ile söylemek gerekirse, onlar, daima dünya hâkimiyeti davâsı gütmüşlerdir. Çünkü Türk hükümdarları, dünya hâkimiyetinin Tanrı tarafından bir görev olarak kendilerine verildiğine inanıyorlardı. Türk dilinin ve kültürünün büyük bilgini Kaşgarlı Mahmûd, gözlemlerine ve Türk kültüründekiengin bilgilerine dayanarak bu hususta şöyle demiştir: “Tanrının devlet güneşini (kut=siyasî iktidar) Türk burçlarından doğdurmuş olduğunu ve onların mülkleri üzerinde göklerin bütün dairelerini döndürmüş bulunduğunu gördüm. Tanrı, onlara Türk adını verdi ve onları yeryüzüne hükümdar yaptı. Zamanımızın hakanlarını

onlardan çıkardı; dünya milletlerinin idare dizginlerini onların eline verdi; kendilerini hak üzere kuvvetlendirdi". Görüldüğü gibi, Kaşgarlı Mahmûd, bu sözleri Türklerin İslâm dünyasının tek hâkimi oldukları bir dönemi göz önüne alarak söylemiştir. Fakat dünya hâkimiyeti düşüncesi, Kaşgarlı Mahmûd'un yaşadığı dönemde ortaya çıkmış bir düşünce değildir. Türklerdeki dünya hâkimiyeti düşüncesi ve bu düşünceye dayanan temel faaliyetler, Oğuz Kağan Destanının da gösterdiği gibi Milâttan Önceki çağlara kadar çok gerilere gitmektedir. Oğuz Kağan Destanına göre, dünya hâkimiyetini ilk gerçekleştiren Türk hükümdarı da *Oğuz Kağandır*. Hemen hemen her büyük Türk hükümdarı da, kendisini dünya hâkimiyeti davasının en büyük temsilcisi olarak görmüş ve daima öyle davranmıştır. Meselâ, Göktürk Kağanı *Tardu*, 598 yılında Bizans imparatoruna yazdığı mektupta kendisini "*Yedi iklimin ve yedi ırkın büyük hükümdarı*", yani dünya hükümdarı olarak tanıtmıştır (Chavannes, 1903: 246 vd; 2006: 270; Grousset, 1980: 102; Kafesoğlu, 1977: 91). Aynı şekilde *Bilge Kağan* da, Kaşgarlı Mahmûd'dan aşağı yukarı üç asır önce Göktürk Yazıtlarında, "*Doğuda gün doğusuna, güneyde gün ortasına, batıda gün batısına, kuzeyde gece ortasına kadar (bütün ülkeleri ve) onun içindeki bütün milletleri (kendime) tâbi kıldım. Bunca milleti hep düzene soktum*" şeklindeki sözleriyle âdeta dünya hâkimiyetini gerçekleştirmiş bir hükümdar gibi konuşmuştur (Koca, 2003-a: II, 75-78).

Bilge Kağanın ortaya koymuş olduğu düşünce ve faaliyet gayet açık olmasına rağmen, bu düşünceye ve faaliyete temel olan anlayışın biraz daha açıklanması gerekmektedir: Türkler, dünyayı dört köşe olarak görmekte ve kabul etmekteydiler. Dolayısıyla Türk kağanları için dört tarafa (dört bulung) ordu sevk edip, dört taraftaki milletleri tâbi kılmak ve onları düzene sokmak, dünya hâkimiyetini gerçekleştirme anlamına gelmekteydi.

Ünlü Alman edibi Goethe bir defasında şöyle demiştir: "*Her millet ve fert, çağına uygun âlet ve vasıtalarla sahip olduğu ve ona uygun şekilde düşündüğü oranda çağına etki edebilir*". Büyük Fransız düşünürü André Maurios da "*İnsan bütün varlığını vermedikçe, ne zafer kazanabilir ve ne de şaheser yaratabilir*" demiştir. Bu sözlerin tarihî temeli şudur: Dünya tarihinde, sadece "*dünya hâkimiyeti politikası*" güdebilen ve kendisini böyle büyük bir davaya adayabilen milletler, devletler ve liderler büyük rol oynayabilmişlerdir. Bu politikanın temelini oluşturan fikir ve aksiyon da ancak askerî gücü artan ve büyüyen milletlerde, devletlerde ve liderlerde görülmüştür. Fakat dünya hâkimiyeti politikası ve bu politikanın vasıtaları, çağın ve zamanın şartlarına göre devamlı değişmiştir. Meselâ, İlk Çağdan itibaren hemen hemen Yeni Çağın sonlarına kadar, kuvvetli bir kara ordusu

meydana getirebilmiş ve onu çağın şartlarına uygun silâhlarla donatıp eğitebilmiş milletler, devletler ve liderler, dünya hâkimiyetinde söz sahibi olmuşlardır. Bu milletlerin başında da hiç kuşkusuz Türkler gelmekteydi¹². Nitekim Türkler, tarihin bu uzun döneminde çağın gerektirdiği vasıtalarla sahip olmakla kalmamışlar, dünya tarihinde başlıca rol oynayan millet olmuşlardır. Yakın Çağdan itibaren ise, kuvvetli bir deniz gücüne sahip olan milletler ve devletler, dünya hâkimiyetinde etkili rol oynayabilmişlerdir. Bu milletlerin en büyük temsilcisi de İngilizlerdi. Dünya hâkimiyeti, XX. yüzyılın başlarından itibaren de denizden havaya sıçramıştır¹³. Bu hususta üstünlüğü de Amerikalılar ele geçirmişlerdir. Günümüzde dünya hâkimiyeti havadan da uzaya çıkmıştır. Yine bu hususta da üstünlüğü hâlâ Amerikalılar ellerinde tutmaktadırlar¹⁴. Artık bundan böyle uzay teknolojisine sahip olan milletler ve devletler, rakiplerinin ve düşmanlarının faaliyetlerini uzaydan takip edebilmekte ve silâhlarını da buradan yönlendirebilmektedirler.

Görüldüğü gibi, çağın ve zamanın şartlarına kendilerini uydurabilen, yani çağın ve zamanın şartlarına uygun vasıtalarla sahip olabilen milletler ve devletler, ancak dünya hâkimiyeti politikası güdebilmişler ve bu politikalarında da büyük ölçüde başarı sağlayabilmişlerdir. Bugün, çağın gerektirdiği uzay teknolojisine sahip olamayan milletler ve devletler, dünya hâkimiyeti politikası gütmek şöyle dursun, istiklâllerini ve varlıklarını korumakta ve devam ettirmekte bile çok büyük güçlük ve sıkıntı çekmektedirler.

Burada özellikle sorulması ve cevap verilmesi gereken bir soru da şudur: Milletlerin ve devletlerin dünya hâkimiyeti politikası gütmekten maksatları neydi? Bu hususta uzun uzun düşünmeye ve bir araştırma yapmaya hiç ihtiyaç yoktur. Açıkça görülmektedir ki, *Türklerin bu davayı gütmekten maksatları, dünyaya hak, adâlet, düzen, güvenlik, barış, huzur ve hizmet getirmektir*. Çünkü Türklerden başka hiçbir millet, “*veli-yi küllü müzlimîn*” (bütün haksızlığa ve zulme uğrayanların babası) olmak gibi kendisini yüce bir davâya adamamıştır. İlk Müslümanlar istisna edilirse, Türklerden başka hiçbir Müslüman millet de, “*ilâ-yı kelimetullâh*” (Allâh adını yüceltme)

¹² Türklerin yanında Romalıları, Persleri ve Arapları da dünya hâkimiyetinde rol oynayan milletler arasında saymak gerekir.

¹³ Büyük bir vizyon sahibi olan Atatürk, 1925 yılında “*İstikbal göklerde*” diyerek, milletine ve devletine çağın ve zamanın şartlarına uygun önemli bir hedef göstermiştir. Fakat ondan sonra gelen devlet adamları, onun bu ileri düşüncesinin ne önemini kavrayabilmişler ve ne de bunun gereğini yerine getirebilmişlerdir.

¹⁴ Bir zamanlar SSCB uzay teknolojisinde Amerikalılarla yarış hâlinde idi. 1991 yılında SSCB’nin yerini alan Rusya Federasyonu, bu yarışı bugün bırakmış gözükmektedir.

davâsı gütmemiştir. Bu davânın en büyük temsilcisi Osmanlı Türkleridir. İngilizlerin dünya hâkimiyetinden güttükleri gaye ise, açıkça dünyayı sömürmektir. Bu hususta Amerikalıların da gayesi aynıdır. Buna ancak “demokrasi getirme perdesi altında yeni sömürgecilik” diyebiliriz.

b. Türk Başkomutanları ve Tarihin Akışını Değiştiren Zaferler

Dünya hâkimiyeti politikası hakkında yaptığımız bu kısa açıklamadan sonra tekrar Türk hükümdarlarına dönüyoruz. *Türk hükümdarları, başkomutan olarak, başından sonuna kadar bütün askerî faaliyetleri plânlama, yürütme ve sonuçlandırma görev ve sorumluluğunu üzerinde taşıyan en büyük yetkililerdir.* Zira Türk hükümdarları, devletin merkezinde oturan ve sadece emir veren kişi değillerdi. Onlar, her türlü askerî faaliyette ordularının başında bulunurlar, askerlerinin gayretlerini artırır, cesaretlerini kamçıları ve umutlarını daima canlı tutmaya çalışırlardı. Çarpışmalarda da, daima merkez (kalp) kuvvetlerinin başında ve ön saflarda yer alırlardı. Verdikleri emirleri de önce bizzat kendileri icra ederlerdi. Çünkü onlar, giriştikleri her türlü mücadelede başarının her şeyden önce kendi cesaretlerine ve gösterecekleri kahramanlığa bağlı olduğunun bilincindeydiler¹⁵. Ünlü siyaset kitabı Kutadgu Bilig’in yazarı Yusuf Has Hâcib’in de belirttiği gibi, Türk devletlerinin başkomutan ve komutanları cesaret ve kahramanlıkta daima ordularına örnek ve model olurlardı. Bu örnek ve modelle de, arkalarındaki birlikleri daima olumlu bir şekilde etkilerlerdi (Krş. Yusuf Has Hâcib, 1947, 1974: b. 2047; Koca, 2005: 71 vd.)¹⁶. Ayrıca onlar, kolaycılığı ve rahatı tercih eden, hazır konan komutan hiç değillerdi. Özellikle savaşın ve mücadelenin her türlü meşakkatini, acısını, sıkıntısını, tehlikesini ve felâketini askerleriyle birlikte paylaştıkları gibi başarısını da yine onlarla birlikte paylaşırlar veya onların kahramanlıklarına ve fedakârlıklarına atfederlerdi.

¹⁵ Bu hususta Yusuf Has Hâcib şöyle demiştir: “Arslan köpeklere baş olursa, köpeklerin her biri kendi karşısındakilere arslan kesilir. Eğer köpek aslanlara baş olursa, o aslanların hepsi köpek gibi olur”.

¹⁶ Yusuf Has Hâcib eserinde, iyi bir ordu komutanının bazı özelliklere sahip olması gerektiğini belirtmiştir. O, bu özelliklerin bir kısmını, bazı hayvanlarda ve kuşlarda görülen özelliklerle anlatmıştır. Ona göre iyi bir komutan şu özelliklere sahip olmalıdır: “Onun yüreği harpte arslan yüreği gibi ve dövüşürken de bileği kaplan pençesi gibi olmalıdır. O, domuz gibi inatçı, kurt gibi kuvvetli, ayı gibi azılı ve yaban sığırı gibi kinci olmalıdır. Aynı zamanda, kırmızı tilki gibi hilekâr olmalı; deve gibi kin ve öç gütmelidir. Kendisini saksağandan daha ihtiyatlı tutmalı; gözünü, kaya kuzgunu gibi uzaklara çevirmelidir. Arslan gibi hamiyeti yüksek tutmalı; baykuş gibi geceleri uykusuz geçirmelidir”. (Ayrıca bkz. Yusuf Has Hâcib, 1947, 1974: b. 2310-2314; Dankoff, 1977: I, 95-112; Karamanhoğlu, 1967: 58/45-48)

Tarihin en eski dönemlerinden beri sürekli batıya akış içinde olan Türk topluluklarının kaderi, Türk başkomutanlarının savaş meydanlarında kazanacakları başarıya bağlı olmuştur. Daima görevinin ve sorumluluğunun bilincinde olan Türk başkomutanları da, tarihin akışını değiştiren ve Türklüğün kaderini tayin eden büyük zaferler kazanmışlardır. Bunların en önemlileri, hiç şüphesiz, *Dandanakan* (1040), *Malazgirt* (1071), *Miryokefalon* (1176), *İstanbul'un fethi* (1453) ve *Dumlupınar* (30 Ağustos Başkumandanlık) (1922) zaferleridir. *Bilindiği gibi, Dandanakan zaferi, Büyük Selçuklu Devletinin kuruluşunu sağlamış ve Türklüğün önüne de İslâm dünyasının hâkimiyetini açmıştır. Malazgirt zaferi ise, Anadolu'nun fethi ve Türk vatanı hâline gelmesi sonucunu doğurmuştur. Miryokefalon zaferi de, kurulan yeni vatanı (Anadolu) ve devleti (Türkiye Selçuklu Devleti) koruyarak, Türklerin bu ülkede kalıcı olmalarını sağlamıştır. Dolayısıyla bu zafer, hem Türkler hem de Bizans için bir bakıma Malazgirt zaferinin tasdiki ve tescili olmuştur. İstanbul'un fethi ile de, iki parça hâlinde olan Türk yurdu, yani Anadolu ve Rumeli birleştirilmiş ve bir bütün hâline getirilmiştir. Dumlupınar zaferi ise, istilâya ve işgale uğramış olan "Türk ata yurdu" Anadolu'yu kurtarmış ve burada yeni bir Türk devletinin (Türkiye Cumhuriyeti) kurulmasını sağlamıştır.*

Türk başkomutanlarının bu büyük başarılarında hiç kuşkusuz onların bazı davranışları ve yetenekleri başlıca rol oynamıştır. Meselâ *Türk başkomutanları, karşılarındaki ordunun kuvvetini öğrenmeden ve ölçmeden, onu manen ve maddeten yıldırıp yıpratmadan genellikle büyük çaplı bir askerî faaliyete girişmemektedirler.* Başka bir ifade ile söylemek gerekirse, onlar, rakip bir güçle bir meydan savaşına girmeden önce, uzun bir süre bu güce karşı yıpratma ve yıldırma savaşları vermekte, keşif ve yoklama faaliyetlerinde bulunmaktaydılar: Özellikle yıpratma ve yıldırma savaşlarında, küçük akıncı birlikleri, düşmanın yığınak merkezlerine, irtibat noktalarına, ileri karakollarına, keşif kollarına, önemli yol kavşaklarına, askerî garnizonlarına, malzeme ve yiyecek depolarına yüzlerce defa sürpriz baskın¹⁷ ve akın düzenlemekteydiler. Bu baskınlar ve akınlar, özellikle düşman takatten düşünceye kadar devam etmekteydi (Kafesoğlu, 1977: 243). Bu arada rakip gücün zayıf ve kuvvetli tarafları öğrenilmekte ve ona göre önlemler alınıp uygulanmaktaydı. Meselâ, Selçuklu beylerinin (Tuğrul ve Çağrı Beyler), 1035-1040 yılları arasında, yani Dandanakan meydan savaşına kadar Gaznelilerle olan bütün çarpışmaları, bu gücü yıpratmaya ve yıldırma yönelik olmuştur. Aynı şekilde Selçuklu sultanları, Selçuklu

¹⁷ Türkler, sürpriz baskına "türktaz" adını verirdi. Saldırıları da, genellikle sürpriz baskın şeklinde yaparlardı.

hanedan üyeleri, Selçuklu komutanları ve Türkmen beyleri de (Tuğrul Bey, Alp Arslan, Melik Hasan, İbrahim Yinal, Kutalmış, Dinar, Sâlâr-ı Horasan, Samuh, Afşin), Malazgirt meydan savaşından önce Bizans'ın askerî gücünü kırmak ve maneviyâtını çökertmek için Anadolu üzerine yüzlerce defa sefer ve akın düzenlemişlerdi. Bu seferler ve akınlar sonucunda da, büyük şehirler yağmalanmış, direniş merkezleri çökertilmiş, Anadolu'yu Türklüğe açacak Ani ve Malazgirt gibi müstahkem yerler alınmış, Bizans'ın doğudaki birlikleri imha edilmiş, büyük Bizans ordusu sarsılmış ve daha da önemlisi Bizans'ın itibarı ve maneviyâtı kırılmıştır. Fakat *Sultan Alp Arslan* bütün bu faaliyetleri yeterli görmemiştir. Malazgirt savaşından önce Bizans ordusunun son durumunu öğrenebilmek için 1071 yılı başlarında Selçuklu akıncı komutanlarından *Afşin*'i Anadolu'ya bir kere daha göndermiştir. Son derece kuvvetli ve hareketli bir akıncı birliğinin başında Anadolu'ya giren Afşin, Denizli dolaylarında geniş bir akın hareketinde bulunduktan sonra Marmara sahillerine ulaşmış ve buradan da Bizans imparatorunu kendi başkentinde (İstanbul) tehdit etmiştir. Bizans imparatoru, Afşin'in yaptığı bu yağmalı akına karşı en ufak bir müdahâlede bile bulunamamıştır. Bundan sonra Azerbaycan'a dönen Afşin, Bizans'ın savaş kabiliyetinin olmadığını ve kendisini savunmaktan aciz olduğunu Sultan Alp Arslan'a bildirmek suretiyle onu cesaretlendirmiş ve teşvik etmiştir (Ebû'l-Ferec Tarihi, 1945: I, 320).

c. Türk Ordularının En Önemli Özelliği: Başkomutan-Ordu Bütünleşmesi

İyi bir başkomutanın mutlaka yapması gereken işlerden biri de, ordusu ile aynı düşünce ve idealde bütünleşmektir. Bu da zamana, zemine ve şartlara uygun, etkili nutuk söyleme yeteneğine sahip olmakla mümkündür. Bu yetenek de büyük Türk başkomutanlarının hemen hemen hepsinde vardı. Onlar, kesin sonuç almak istedikleri zaman bu yeteneklerini ustalıkla kullanarak, yani emirlerindeki birliklerin inancına ve sosyal psikolojisine uygun ve etkili bir nutukta bulunmak suretiyle onları coşturmakta ve peşlerinden sürüklemekteydiler. İyi bir başkomutan olan *Sultan Alp Arslan*, etkili nutuk söyleme yeteneğine fazlasıyla sahipti. O, Malazgirt savaşından az önce ordusuna şöyle hitap etmiştir: “*Şehit düşersem, vurulduğum yere gömün. Geri kalanlar da oğlum Melikşâh'a tâbi olsun. Bugün burada, bir hükümdar (sultan) gibi değil, bir er gibi din ve devlet uğrunda savaşacağım. Savaştan korkanlar çekip gitmekte serbesttir. Şehit olanlar cennete girecekler, kalanlarda dünya nimetine gark olacaklar. Savaştan kaçanları ise, öteki dünyada ateş, bu dünyada da alçaklık beklemektedir*” (Sümer-

Sevim, 1971: 12, 22, 29 vd., 51; Arapça metin : 14, 25, 34, 57 vd.; Köymen, 1972: 58 vd.; Kafesoğlu, 1988: İA, Malazgirt mad, VII, 246).

Sultan Alp Arslan'ın bu kısa, fakat son derece etkili olan sözlerini bir daha gözden geçirecek ve değerlendirecek olursak, bu nutukta özellikle şu noktalar dikkati çekmektedir: Görüldüğü gibi, Sultan Alp Arslan'ın nutkundaki ilk sözü, şehit olma ihtimali hâlinde "*siyasî vasiyetnâmesi*" ile ilgilidir (İbnü'l-Esîr, 1987: X, 71; Sevim (Sıbt İbnü'l-Cevzî) 1998: XIX, 37 vd.; Müneccimbaşı, 2000: I, 40; Kafesoğlu, 1973: 6). Sultanın böyle bir vasiyette bulunmaktan maksadı, hiç şüphesiz, kendisinden sonra devletin dağılmasını ve yıkılmasını önlemektir.

Sultan Alp Arslan, nutkunun ikinci cümlesinde, kendisi için iki önemli hususu ortaya koymuştur. Bunlardan biri, emrindekilerle kendisinin eşit olduğunu ilân etmiş olması; ikincisi ise, din ve devlet gibi yüce iki değer uğrunda savaşıacağını belirtmesidir. Burada özellikle belirtelim ki, bu iki husus sadece Alp Arslan için değil, bütün Türk başkomutanları ve komutanları için de önemli idi.

Sultan Alp Arslan, "*artık burada sultan yoktur*" derken, kendisinin askerlerinin seviyesine indirmiş ve onlarla eşit hâle getirmiştir. Ayrıca o, bu davranışıyla emrindekilere ne kadar değer ve önem verdiğini göstermiştir. Hiç kuşkusuz Alp Arslan'ın bu davranışı, Selçuklu erlerinin psikolojisini son derece olumlu etkilemiştir.

Maddî güçleri ne olursa olsun, iki ordu arasında cereyan eden mücadelede sonucu belirleyen en önemli unsur, tarafların taşıdıkları gayelerin niteliğidir. Eğer verilen mücadele müspet bir sonuca ulaştırılmak isteniyorsa, her şeyden önce güdülen gayenin haklı, meşru, geçerli ve hayatî bir sebebe dayanması gerekir. Aksi takdirde olumlu bir sonuca ulaşmak mümkün olmayabilir. İşte Alp Arslan, Malazgirt savaşına dini ve devleti korumak gibi yüce bir gaye ile girmiştir. Hâlbuki Bizans İmparatoru, Büyük Selçuklu Devletini yıkmak ve Türkleri geldikleri yere atmak gibi tecavüzî bir gayenin peşindeydi. Şurasını unutmamak gerekir ki, tecavüzî gaye güdenlerle dini ve devleti savunmak gibi yüce gaye güdenler hiçbir zaman aynı psikolojide olamazlar. Görüldüğü gibi, Sultan Alp Arslan bu sözleriyle, kendi gayesini ordusuna aşilayarak, askerlerinin ruhunda derin bir umut ve heyecan uyandırmıştır.

Sultan Alp Arslan, nutkunun üçüncü cümlesinde "*korkanlar çekip gitmekte serbesttir*" derken, deyim yerindeyse, âdeta askerlerinin damarlarına basarak, onları cesaretlendirmek istemiştir. Çünkü Alp Arslan'ın

anlayışına göre, ordunun birlikleri arasında zayıf iradelilere, yetersizlere, yeteneksizlere ve korkaklara asla yer olmamalıdır.

Sultan Alp Arslan'ın nutkunun dördüncü cümlesi ise, mücadelenin ödülü ile ilgilidir. Alp Arslan'a göre, bu öyle bir mücadeledir ki, sonucunda kendi tarafından kaybeden hiç kimse olmayacaktır. Eğer şehit olunursa "*cennet*"e, hayatta kalırsa da "*dünya nimetleri*"ne kavuşulacaktır. Sultan Alp Arslan'ın, daha mücadeleye girmeden böyle bir ödül göstermesi sebepsiz değildir. Çünkü bu ödüller, hem Türk gelenekleri hem de inancı için çok önemli ve değerlidir. Nitekim bu önemli ve değerli ödüller, Türk ordusunun motivasyonunu son derece artırmıştır.

Sultan Alp Arslan, nutkunun son cümlesinde, savaştan korkup kaçmayı düşünenlerin başına gelebilecek felâketi hatırlatarak, ordusunun tutumunu daha da kuvvetlendirmiştir. Daha açık bir ifade ile söylemek gerekirse, Sultan, savaştan kaçma ihtimalini düşünerek, bu yolu iki ağır ceza göstermek suretiyle kapatmak istemiştir. Bu cezalardan biri bu dünyada "*zillet*", diğeri öteki dünyada "*cehennem ateşi*"dir. Zaten, "*hastalıktan ölmeyi utânc verici sayan, savaşta ölmeyi de onur verici bulan*"¹⁸ her Türk'ün, savaştan kaçmak gibi ağır bir zilleti kolay kolay göze alması mümkün değildi.

Burada şu sonuca varıyoruz: Bu nutuk, hem Sultan Alp Arslan'ın hem de Türk ordusunun inancına ve sosyal psikolojisine tamamen uygundur. Zira bu nutuktan sonra Türk ordusu birden coşmuştur. Daha doğrusu Türk ordusu, savaş naralarıyla Malazgirt ovasını inletmiştir. Daha da önemlisi ant içme anlamına gelen bu toplu onaylama, Sultan Alp Arslan'ın ordusuna olan güvenini daha da kuvvetlendirmiş ve ordusu ile başkomutanını aynı duygu ve gayede birleştirmiştir.

Gerçekten de Sultan Alp Arslan'ın bu nutku az sözle çok önemli anlamlar ifade eden bir güce sahipti. Şurası bir gerçektir ki, Sultan Alp Arslan, bu duygu ve düşüncelerle dolup taşmasaydı, bu sözleri söyleyemezdi. Türk ordusu da, aynı duygu ve düşünceleri benimseyip paylaşmamış olsaydı, coşamazdı. Sultan Alp Arslan'ın anlayışına göre, ancak benzer duygu ve düşünceler taşıyanlar, aynı gayede birleşebilirler ve benzer davranışlar gösterebilirlerdi. Şüphesiz, Sultan Alp Arslan, bu nutuk vasıtasıyla kendi fikirlerini ordusuna aşılama ve onu kendi kutsal amaçları doğrultusunda fikren hazırlamaya çalışmış ve bu teşebbüsünde de tam başarıya ulaşmıştır (Koca, 2003-b: II, 23; Koca, 2005: 73 vd.).

¹⁸ Bu tespit, Çin tarihçileri tarafından Göktürk savaşçıları için yapılmıştır. (Liu Mau-tsai, 2006: 64).

Türk başkomutanlarının bir diğer özellikleri şu idi: *Türk başkomutanları, amaçlarına ulaşma hususunda son derece kararlı idiler. Onlar, daima ölçülü ve ılımlı, fakat sağlam ve sarsılmaz bir inançla imkânlarının sınırlarını hiç gözden kaçırmadan ısrarla hedeflerine yürürlerdi. Tehlike ve güçlükler ne kadar büyük olursa olsun yılmazlar, engeller onların cesaretini kıramazdı. Bir meseleyi çözüme kavuşturmadan başka bir meseleyi ele almazlardı. Bütün akıl ve enerjilerini ele aldıkları meseleler üzerinde toplarlardı. Herhangi bir askerî faaliyette başarısızlığa uğramak, Türk başkomutanlarının gözünü asla yıldıramazdı. Onlar, bir teşebbüste başarısızlığa uğramışlarsa, bunu her şeyin sonu olarak görmezlerdi. Hiçbir şey olmamış gibi teşebbüslerine büyük bir gayretle devam ederlerdi. Tâ ki, başarıya ulaşıncaya kadar* (Krş. Grenard, 1992: 98). Bu hususta bir örnek vermek gerekirse, Türkiye Selçuklu Devletinin ikinci hükümdarı *I. Kılıç Arslan*, Haçlı ordularına karşı İznik, Eskişehir ve Konya Ereğlisi olmak üzere üç yerde meydan savaşı verdiyse de, bu orduları ne imha edebilmiş, ne de durdurabilmiştir (1097). Daha doğrusu Kılıç Arslan, her üç çarpışma sonucunda da Haçlı ordularının önünden çekilmek zorunda kalmıştır. Fakat amacına ulaşmak hususunda son derece kararlı bir komutan olan Sultan *I. Kılıç Arslan*, 1100 ve 1101 yıllarında arka arkaya gelen Haçlı ordularını Amasya ve Konya Ereğlisi'nde büyük ölçüde imha ederek, önceki başarısızlıklarını sildiği gibi, Anadolu'nun öyle kolayca geçilebilecek ve işgal edilebilecek bir ülke olmadığını bütün Batı dünyasına açık bir şekilde göstermiştir (Koca, 2003-b: II, 85, 94).

Türk başkomutanları, kendilerine özgü savaş taktiklerini uygulamakta da son derece başarılıydılar. *Onlar, taktiklerini duruma, zemine ve şartlara göre değiştirmekte ve uydurmakta fevkalâde yetenek sahibi idiler.* Biraz yukarıda belirtildiği gibi, Türkiye Selçuklu Devletinin ikinci hükümdarı *I. Kılıç Arslan*, Haçlı ordularına karşı verdiği meydan savaşlarında başarı sağlayamayınca, hemen düzenli ordu savaşını bırakıp, başka bir savaş türü olan gerillâ savaşına yönelmiştir. Böylece, Kılıç Arslan, kendi savaş gücünü koruduğu gibi, Haçlılara da maddeten ve manen çok büyük zararlar verdirmiştir (Geniş bilgi için bkz. Koca, 2003-b: II, 81). Zira Haçlı ordusu Filistin'e ulaştığında, yarıdan fazlası Anadolu'da imha edilmiş bulunuyordu.

ç. Galip Türk Başkomutanlarının Mağlup Başkomutanlara Karşı Tutumları

İyi bir başkomutanda bulunması gereken daha başka özellikler de vardır. *Meselâ iyi bir başkomutan, hem komuta ettiği ordunun hem de rakip ordunun psikolojisini çok iyi bilmesi gerekir. O, ancak bu sayede neleri*

*yapabileceğini, ne kadar ileri gidebileceğini ve nerede duracağını bilebilir*¹⁹. Başka bir ifade ile söylemek gerekirse, iyi bir başkomutan, daima dikkat ve ihtiyatla hareket etmelidir. Kendisini ve ordusunu tehlikeye atmamalıdır. Gerek kendisi için gerekse rakibi için imkân dâhilinde olanlar ile imkânsız olanları çok iyi ayırt etmelidir. Büyük Hun hükümdarı *Mete Han*ın, Büyük Selçuklu hükümdarı *Sultan Alp Arslan*'ın, Türkiye Selçuklu hükümdarı *Sultan II. Kılıç Arslan*'ın ve Türkiye Cumhuriyetinin kurucusu *Gazi Mustafa Kemal Atatürk*'ün bu hususta gösterdikleri ölçülü davranışlar, her türlü takdirin üzerindedir:

Tarihî kayıtlara göre, Çin imparatoru Kao, Hun Türklerini Kuzey Çin'den tamamen söküp atabilmek için M.Ö. 203 yılında atlı ve yayalardan oluşan 320 bin kişilik ordusunu harekete geçirmiştir. Mete Han, dünya strateji tarihinde görülmemiş bir taktikle bu orduyu Pe-teng yaylasında dört taraftan, yani 100 bin yağız (kara) atlı ile kuzeyden, 100 bin demir kır (göğümsü) atlı ile doğudan, 100 bin doru (al) atlı ile güneyden ve 100 bin ak atlı ile de batıdan aynı anda kuşatmıştır. Tabiri caizse onu tam bir kapanın içine almıştır. İmparator ve komutanları, bu akıllara durgunluk veren kuşatmayı büyük bir korku ve şaşkınlık içinde seyretmekten başka bir şey yapamamışlardır. Kuşatma yedi gün sürmüştür. Bu arada Çin ordusunda ne ekmek ve ne de başka bir yiyecek kalmıştır. Başta imparator olmak üzere bütün Çin ordusunu imha edilme korkusu ve endişesi sarmıştır. Bu yüzden hiç kimse yerinden kımıldayamamıştır. Özellikle imparator, ümitsizlikten çıldıracak duruma gelmiştir. Burada açık olan bir gerçek vardı. O da Çin ordusunun bu kuşatma sonucunda tamamen imha edileceği gerçeği idi. Fakat gelişme böyle olmadı. Mete Han, kuşatmanın yedinci günü kapanın bir köşesini açarak, imparatoru ve ordusunu imha edilmekten kurtarmış ve barışa yönelmiştir (De Groot, 1921, 55 vd. 63, 66, 69, 72; Eberhard, 1947, 89; Mori, 1978: IX, 213; Kafesoğlu, 1977: 40 vd.; Koca, 2003: II, 246-255). Hâlbuki Mete Han, bu sırada Çin ordusunu bütünüyle imha edebilecek, imparatoru teslim alabilecek, Çin ülkesini de tamamen ele geçirebilecek durumdaydı.

Büyük Türkolog Kaşgarlı Mahmûd'un dediği gibi Türk kahramanları, zekâları, cesaretleri ve maddî kuvvetleriyle "*ya yavuz düşmanı geri döndürürler, ya da ona boyun eğdirirlerdi*". Direnmedikleri müddetçe, onları imha etme ve ortadan kaldırma gibi bir yola hiçbir zaman başvurmazlardı. Görüldüğü gibi Mete Han da, her Türk kahramanı gibi

¹⁹ Bu hususta Selçuklu sultanları Alp Arslan ve II. Kılıç Arslan ile Türk istiklâl savaşının başkomutanı Mustafa Kemal Paşa arasında bir karşılaştırma yapabilmek için bkz. Falih Rıfkı Atay, Çankaya, İstanbul 1980, 328 vd.

rakibini ve düşmanını imha etmeyi düşünmemiştir. Rakibinin ve düşmanının manevî gücünü ve iradesini kırmak, onu barışa ve dostluğa zorlamak, Mete Han için yeterli ve önemli olmuştur.

Mete'nin bu ölçülü ve erdemli davranışı, İslâmî dönemde Türk başkomutanlarında da devam etmiştir: Bilindiği gibi, Malazgirt savaşından sonra Sultan Alp Arslan'ın karşısında da, ordusu ve teşkilâtı tamamen çökertilmiş, başkomutanı tutsak alınmış bir Bizans Devleti bulunmaktaydı. Bu durumda Alp Arslan'ın Anadolu'yu ele geçirmesi ve Bizans Devletini yıkması, hiç şüphesiz pek kolay bir iş olurdu. Fakat o, mütevazılıktan ayrılmamış, tutsak aldığı Bizans imparatoru Romanos Diogenes ile bir barış antlaşması yaparak, onu sadece vassal (tâbi) bir hükümdar hâline getirmekle yetinmiştir. Ayrıca, imparatorun ne şerefine ve ne de hayatına dokunmuştur. Onu, bir süre değerli bir misafir gibi ağırlamıştır. Savaş meydanından ayrılmadan önce de özgürlüğünü geri vererek onu serbest bırakmıştır. Bu ölçülü ve erdemli davranış karşısında imparator da Sultan Alp Arslan'ın huzurundan minnet ve şükran duyguları altında ezilerek ayrılmıştır. Burada hemen belirtelim ki, Sultan Alp Arslan'ın bu yüksek insanî davranışının bir benzerini ve örneğini, başka başkomutanlar arasında aramak ve bulmak mümkün değildir. Bu davranış, sadece Türk başkomutanlarına özgü bir davranış gibi gözükmemektedir. Sultan Alp Arslan bu davranışıyla bütün dünyaya örnek olma onurunu kazanmıştır.

Fransız bilim adamı Claude Cahen'in de belirttiği gibi, "*Sultan II. Kılıç Arslan'ın Miryokefalon'dan sonraki ölçülülüğü ise; en az Sultan Alp Arslan'ın Malazgirt'ten sonraki ölçülülüğü kadar hayranlık uyandıracak nitelikteydi*" (Cahen, 1984: 116). Sultan II. Kılıç Arslan da, Miryokefalon savaşında (1176) Bizans ordusunu ağır bir yenilgiye uğratarak, geriye kalan kısmını da tamamen kuşatmış olduğu hâlde, bu orduyu imha etmemiş, tıpkı Mete Han ve Sultan Alp Arslan gibi barışa yönelmiştir (Geniş bilgi için bkz. Koca, 2003-b: II, 173-197). Hâlbuki o da, tıpkı Sultan Alp Arslan gibi, o zaman Bizans ordusunu tamamen imha edebilecek ve Bizans İmparatorluğunu da yıkabilecek bir durumda idi.

Türk orduları başkomutanı Mustafa Kemal Paşanın Dumlupınar zaferi de (30 Ağustos 1922 zaferi), her başkomutanın başını döndürecek ve ayaklarını yerden kesecek nitelikte parlak bir zaferdi. Üstelik, tıpkı Malazgirt savaşında olduğu gibi çarpışma sırasında Yunan orduları başkomutanı Trikopis ve kurmay heyeti de teslim alınmıştı. Mustafa Kemal de, tıpkı Mete

Han, Tuğrul Bey²⁰, Sultan Alp Arslan, Sultan II. Kılıç Arslan ve Sultan I. İzzeddin Keykâvus'un yaptığı gibi²¹ büyük zaferden sonra barışa yönelmiş, tutsaklarını da bir süre kıymetli bir misafir gibi ağırlayıp ülkelerine iade etmiştir.

Türk başkomutanlarının büyük zaferlerden sonra barışa yönelmelerinin sebebi, Türk insanlık anlayışı, daha doğrusu Türk karakteri ile ilgilidir: *Batılı insan rakibini yenmişse veya zayıf görmüşse, ona hiçbir hayat hakkı tanımaz. Üstelik onu daha da ezer. Hâlbuki yenilmiş düşmanı daha fazla ezmek, Türklerin egemenlik (hükümranlık) ve insanlık anlayışı ile bağdaşmaz. Türk insanı, ancak rakibi güçlü olursa veya saldırırsa, onunla savaşıp Rakibi yenilmişse, zayıf duruma düşmüşse, pes etmiş veya aman dilemişse, onu ezmek şöyle dursun, himaye eder; ona merhamet ve şefkat gösterir.* Türk insanının bu karakter özelliğine dair Mete Han, Sultan Alp Arslan, Sultan II. Kılıç Arslan ve Gazi Mustafa-Kemal örneğinden başka ikinci Haçlı seferi sırasında (1148) yaşanmış ve dünya tarihinde başka bir benzeri gösterilemeyen güzel bir örnek bulunmaktadır: Selçuklu ordusu, Fransız Haçlı ordusunu, Denizli'den itibaren vurduğu darbelerle yıprata yıprata Antalya'ya kadar takip etmiştir. Burada son darbeyi vurmak üzere harekete geçtiğinde korkunç bir manzara ile karşılaşmıştır: *Haçlı askerleri, artık savaşamayacak kadar aç, hasta, yorgun, bitkin ve perişan bir vaziyettedir. Haçlı ordusunun bu durumunu gören Türkler, merhamete gelerek, çarpışmaya birden son verdiler. Onlar bununla da kalmadılar; açları doyurdular; hastaları tedavi ettirdiler. Onlara para dağıtarak, insanî görevlerini yerine getirdiler*²². Bu durumdan son derece etkilenmiş olan üç bin Fransız genci, Rumların tecavüzünden kaçarak, Selçukluların himayesine sığındı ve hepsi birden Müslüman oldu. Sefere kralın papazı olarak katılmış olan Odo de Deuil, bu duruma âdeta isyan etmiştir. O, Türklerin bu yüksek insanî erdemleri karşısında duyduğu manevî ezikliği eserinde şu acı sözlerle dile getirmiştir: *"Ey hainlikten daha zalim olan merhamet! Müslümanlar, Hristiyanlara ekmek vererek, onlardan dinlerini satın aldılar. Bununla birlikte Türkler, onları Müslüman yapmak için hiçbir zorlamada bulunmadılar"* (Turan, 1971: 185 vd.; Köca, 2003-b: II, 141). Bu sözler, hiç şüphesiz zayıf ve muhtacı koruyan, merhamet ve şefkat duygusu

²⁰ Tuğrul Bey, üvey kardeşi İbrahim Yinal'ın Hasankale (Pasinler) savaşında (1048) yenip tutsak aldığı Gürcü prensi Liparit'i, kurtuluş akçesi almadan serbest bırakmıştır.

²¹ Sultan I. İzzeddin Keykâvus, Sinop'un fethi sırasında (1214), Trabzon Rum imparatoru Kyr Aleksios'u tutsak almış, yaptığı bir antlaşma ile onu vassal (tâbi) hükümdar hâline getirerek, serbest bırakmıştır.

²² Dünya tarihi, belki bu kadar yüksek insanî bir davranışın ikinci bir örneğine tanıklık etmiş değildir.

çok yüksek olan Türk insanındaki karakter ve ruh yapısının en güzel tasviridir.

Türk fetih anlayışına göre, kuşatılan şehirlerin ve kalelerin hâlkına teslim olma çağrısında bulunmak, Türk başkomutanlarının hiçbir zaman ihmal etmedikleri bir davranış idi. Kuşatılanlar, bu öneriyi kabul etsinler veya etmesinler, fetihten sonra hayatları bağışlanır, malları ellerinden alınmaz, şehirlerinde kalmalarına veya istedikleri yere gitmelerine izin verilir, kültürlerine ve inançlarına dokunulmazdı. Onlara asla esir ve köle muamelesi yapılmazdı. Hürriyetleri ve faaliyetleri kısıtlanmazdı. Kendileri ve malları, zimmet altına alınmış gibi korunurdu. Şehirde, sadece fethin sembolü olarak bir kilise camiye çevrilirdi. Teslim olma şartları arasında ise, din değiştirme, yani İslâm dinini kabul etme gibi bir hüküm hiçbir zaman yer almazdı. Bu sadece Türklere özgü bir davranış idi. Başka milletlerde bu davranışın bir benzerini görmek ve aramak boşunadır.

Görüldüğü gibi, *Türk hükümdarları, genellikle barışsever başkomutanlar idiler. Daha doğrusu onlar, barışı onurla koruyabildikleri müddetçe, savaştan daima kaçınmışlardır. Başka bir deyişle onlar, siyaset yoluyla elde edebilecekleri başarı için hiçbir zaman kuvvet yoluna başvurmamışlardır. Fakat devletin ve milletin varlığı ve istiklâli tehlikeye düştüğü, milletin ve devletin çıkarları söz konusu olduğu zaman da savaştan asla çekinmemişlerdir. Kazandıkları büyük zaferlerden sonra da mütevazı ve ölçülü olmaktan ayrılmamışlar, daima barışa yönelmişlerdir. Savaştan önce kendi idareleri ile rakip idareler arasında olan düşmanlığı dostluğa, rekabeti de ustalıkla işbirliğine ve iyi ilişkilere çevirmeyi başarmışlardır.*

d. Türk Başkomutanlarının Sivil Hâlk Karşı Tutumları

Türk başkomutanları, gerek savaştan önce, gerek savaş sırasında, gerekse savaştan sonra daima sivil hâlkı koruyucu bir tutum içinde olmuşlardır. Hatta onlar, hâlkın malını ve canını korumak için hayatlarını bile ortaya koymaktan çekinmemişlerdir. İşte bu hususta somut bir örnek: Selçuklu beyleri Tuğrul ve Çağrı kardeşler, Gaznelilere karşı kazandıkları Serahs savaşından sonra ordularıyla Nişâbûr şehrine girmişlerdi (1038). Çağrı Bey, kılıçlarının hakkı olarak şehri yağmalatmak istedi. Devlet adamlığı anlayışı ve sorumluluğu ile hareket eden Tuğrul Bey, kardeşinin bu davranışına şiddetle karşı koydu ise de, onu ikna edemedi. Bu defa Tuğrul Bey, bıçağını çekip, kardeşine “*Nişâbûr’u yağma edersen, kendimi öldürürüm*” dedi (İbnü’l-Esîr, 1979: IX, 458; 1987: IX, 350; Ebû’l-Ferec

Tarihi, 1945: I, 296; Bundârî, 1943: 5). Bunun üzerine Çağrı Bey kararından vazgeçti ve böylece Nişâbü'r şehri yağma edilmekten kurtulmuş oldu.

Tuğrul Bey, Büyük Selçuklu Devletini kurduktan sonra da bu tutumunu ve anlayışını devam ettirmiştir. Tuğrul Beyin özellikle Dandanakan zaferinden sonra devlet başkanı olarak aldığı ilk karar, onun hâlkı koruyucu tutumu ile ilgilidir. Bu karara göre, Tuğrul Bey, savaşlar yüzünden çok büyük darlık ve sıkıntı içine düşmüş olan Horasan hâlkını bir yıl vergiden muaf tutmuştur (İbnü'l-Esir, 1979: IX, 483; 1987: IX, 369; Ahmed bin Mahmûd, 1977, I, 27). Vergisini ödeyemeyecek durumda olan hâlk, Tuğrul Beyin bu kararından dolayı son derece memnun kalmıştır.

Tuğrul Beyin Isfahan'ı düşürdükten sonra şehre ve şehir hâlkına karşı tutumu ise, daha büyük takdire lâyıktır: Tuğrul Bey, 1050 yılında bir sene gibi uzun bir süre Isfahan'ı kuşatmıştı. Bu arada yiyeceğini ve yakıtını temin edememiş olan Isfahan hâlkı, çok büyük bir sıkıntıya düşmüştü. Hâlk, açlıktan âdetâ kırılacak duruma gelmişti. Tuğrul Bey, şehri teslim aldıktan sonra hâlkı rahatlatacak ve onu eski mutlu günlerine döndürecek bazı önlemler aldı. Bunların başında iktisadî önlemler gelmekteydi. O, Horasan hâlkına yaptığı gibi, kendisini toparlayabilmesi ve tekrar üretici olabilmesi için şehir hâlkını üç yıl gibi uzun bir süre vergiden muaf tuttu. Daha da önemlisi o, bir defada 500 bin dinar gibi büyük bir para harcayarak, Isfahan'ı yüksek hükümet binaları, evler, köşkler, mescitler ve zaviyelerle donatarak, şehri yeniden imar etti. Tuğrul Beyin bütün bu imar faaliyetleri, şehrin çehresini birden değiştirmiştir. Isfahan'ın düşürülmesinden iki yıl sonra bir ticaret kervanı ile şehre uğrayan ve şehrin eski hâlini bilen Bâtınî propagandacısı Nâsır-ı Hüsrev, inanç farklılığından dolayı Selçuklu iktidarına ve düzenine karşı düşmanca duygular içinde olmasına rağmen, gördüğü manzara karşısında Tuğrul Beyi takdir etmekten kendisini alamamıştır. Gerçekten de Nâsır-ı Hüsrev ile Isfahan'a giren 1500 kişilik kervan, şehrin büyüklüğü içinde âdetâ kaybolup gitmiştir. Şehirde ne yiyecek ne yem ve ne de yer sıkıntısı çekilmiştir (Nâsır-ı Hüsrev, 1985: 143; Köymen, 1976: 122 vd.). Burada şu hükme varmak mümkündür: İslâm dünyasında yerli hâlk, Selçuklu devrinde olduğu kadar hiçbir devirde böylesine büyük muafiyetlere ve koruyuculuğa mahzar olmamıştır. Bu durum ise, Türklerin taşıdıkları inancın, güttükleri siyasetin ve kültürlerinin doğal bir sonucu idi.

Sivil hâlkı, savaşın kırımından (katliam), yıkımından (tahribat) ve yağmasından koruma anlayışı, sadece Tuğrul Beye mahsus bir anlayış değildi. Bu hususta Türkiye Selçuklu Devletinin kurucusu Süleyman-şâh, daha dikkatli ve etkili bir davranış ortaya koymuştur. O, Antakya'yı

kuşatmadan önce ordusuna “*hâlkın malına ve canına dokunulmayacak, evlerine girilmeyecek*” şeklinde kesin ve sert bir emir vermiş ve bu emrini de tam bir disiplin ve kontrol altında uygulatmıştır (1086). Antakya hâlkı da daha önce görmediği ve alışmadığı bu erdemli davranış karşısında çok etkilenmiş, Süleyman-şâh’a ve idaresine sevgi ve samimiyetle bağlanmıştır (Sevim, (Sıbt İbnü’l-Cevzî), 1999: XX, 60; İbnü’l-Esîr, 1987: X, 128). Hâlbuki Batı dünyası, I. Haçlı seferi sırasında (1098) Türklerin elinden aldıkları Antakya’da kimseye ne merhamet etmiş ve ne de yaptığı katliamda sivil-asker ayrımı yapmıştır. Sadece Müslüman hâlk değil, şehrin yerli hâlkından çok miktarda Hristiyan ve Yahudi de aynı vahşetin kurbanı olmuştur. Haçlılar, yerli hâlkın elinde neyi varsa hepsini almıştır. Hâlkı da tamamen kılıçtan geçirmiştir. Daha önce canlı, parlak, hayat dolu olan bu şehirden geriye, tam bir harabe kalmıştır (Anna Kommena, 1996: 334 vd.; Michel le Syrien, 1905: III, 184; Ebû’l-Ferec Tarihi, 1950: II, 339 vd. Azımî Tarihi, 1988: 31; Cenâbî Mustafa Efendi, 1994: 5; Runciman, 1986: I, 177-180). Burada, Süleyman-şâh’ın Antakya’yı alırken yerli hâlka gösterdiği davranış ile Haçlı liderlerinin aynı şehri alırlarken Müslümanlara, Yahudilere ve kendi dindaşları olan Hristiyanlara gösterdikleri davranışı karşılaştırılacak olunursa, Türk karakter ve ruh yapısının ne kadar yüce değerlere sahip olduğu kendiliğinden anlaşılmış olur.

Türk başkomutanlarının savaştan önce, savaş sırasında ve savaştan sonra sivil hâlkı koruma ve savaşın yaralarını sarma faaliyetleri, birkaç nadir örnekle sınırlı değildir. Onlar, her türlü şart altında bu erdemli davranışlarını göstermişler ve göstermeye devam etmişlerdir. Hiçbir zaman da kızgınlıklarını ve öfkelerini masum hâlka yöneltmemişlerdir. İşte Türkiye Selçuklu devrinde yaşanan bir olay, bize, bu durumu açıkça göstermektedir: Bizans imparatorları, zaman zaman devlet adamı sorumluluğu ile hareket etmemekteydiler. Onların bu tür hareketlerinden biri de, Sultan I. Gıyâseddin Keyhüsrev zamanında (1192-1196) görülmüştür: Zamanın Bizans imparatoru, devletlerarası hukuka aykırı olarak, Konya’dan İstanbul’a mal götüren Müslüman tüccarları tutuklatıp, mallarına el koymak suretiyle Selçuklu ticaretine ağır bir darbe vurmuştu. Keyhüsrev de, Eyyûbî hükümdarı tarafından Bizans imparatoruna gönderilen hediyelere, ulaklar Selçuklu ülkesinden geçerken el koyup, Bizans’a misillemeye bulunmuştu. Onun bundan amacı, tutuklanan tüccarların serbest bırakılmasını, mallarının da geri verilmesini ve kapatılmış olan ticaret yollarının açılmasını sağlamaktı. Fakat imparator, Keyhüsrev ile anlaşmaya yanaşmadı. Bunun üzerine Keyhüsrev, ordusu ile Batı Anadolu’ya girdi; Menderes havzası boyunca geniş bir akın hareketinde bulundu; çok miktarda esir ve ganimetle geri döndü.

Gıyâseddîn Keyhüsrev'in asıl bundan sonraki davranışı daha önemlidir: *Keyhüsrev, imparatora duyduğu kızgınlığın siyasetini etkilemesine izin vermedi. Bizans ülkesinden toplayıp getirdiği köylüleri beşer bin kişilik gruplara ayırarak, her bir grubu Akşehir ve çevresindeki köylere yerleştirdi. Hiç birine esir ve köle muamelesi yapmadı. Özgürlüklerini kısıtlamadı. Aksine her aileye konut, arazi, tarım âleti ve tohumluk buğday dağıttı. Kendilerini toparlayabilmeleri ve tekrar üretici olabilmeleri için de bu çiftçileri beş yıl vergiden muaf tuttu* (Niketas, 1958: 655-657; Turan, 1971: 240). Hâlbuki zamanın anlayışı, bu esirlere, ya kurtuluş akçesi karşılığında özgürlüklerinin geri verilmesini ya da hepsinin esir pazarlarında satılmasını gerektirmekteydi. Görüldüğü gibi Keyhüsrev, bunlardan hiçbirini yapmamıştır.

Bundan sonraki gelişme ise şöyle olmuştur: Gıyâseddîn Keyhüsrev'in çok miktarda esir ve ganimetle sonuçlanan bu geniş akın hareketi, Bizans imparatorunun gözünü korkutmuştur. İmparator, hemen Keyhüsrev ile bir barış antlaşması yapmak zorunda kalmıştır. Keyhüsrev de, antlaşmadan sonra Akşehir ve çevresine yerleştirmiş olduğu âilelerin eski yurtlarına dönmelerine izin vermiştir. Fakat bunlardan hiçbiri memleketine geri dönmediği gibi, onlara sağlanan imkânları duyan yerli hâltkân daha birçok âile kendiliğinde Selçuklu ülkesine göç etmiştir. Çünkü yerli hâlk, kendilerini ağır vergiler altında ezen ve karın tokluğuna çalıştıran Bizans yönetiminden hiç memnun değildi. Buna karşılık Selçuklu yönetimi, kendilerine karşılıksız olarak konut, arazi, tarım âleti, tohumluk buğday vermiştir. Üstelik, uzun bir süre kendilerini vergiden de muaf tutmuştur. Hâlbuki yerli hâlk, Bizans idaresinden böylesine bir himaye ve ilgi hiçbir zaman görmemiştir.

e. Bedeli Ağır Olan Zaaflar

Türk başkomutanlarının tarih boyunca hiç mi hataları ve kusurları olmamıştır? Elbette olmuştur. Hatta onlar, şahsî hata ve kusurlarının bedelini çok ağır bir şekilde ödemişlerdir. Bu hususta birkaç örnek vermek, gelecekteki hatalardan kaçınmak bakımından hiç de faydasız olmayacaktır: Türk ordularının başkomutanları savaşın her türlü sıkıntı ve meşakkatini ordularıyla paylaşmış olduklarını daha önce belirtmiştik. Fakat nadir de olsa bazı başkomutanların bu anlayışa aykırı hareket ettikleri de görülmüştür. Meselâ Sultan II. Gıyâseddîn Keyhüsrev, Köseadağ savaşında (1243) ordusuna kötü bir örnek ve rehber olmuştur. O, bu savaşta tehlikeyi ordusu ile paylaşacağı yerde kaçmayı tercih etmiştir. Selçuklu ordusu da, kaçmak suretiyle kendisini feda eden bir başkomutan için savaşmayı ve ölmeyi

değerli bulmamıştır. O da kaçmıştır. Böylece Moğol ordusu, kolay ve zahmetsiz bir zafer kazanmıştır.

Sultan Keyhüsrev'in bu davranışı, sebep ne olursa olsun, tarihin mazur görebileceği bir hata değildir. Nitekim o zaman bütün ülke, Sultan Keyhüsrev'in bu onur kırıcı davranışından dolayı acı, utanç ve nefret dalgalarıyla çalkalanmıştır. Daha da kötüsü, bu bozgundan sonra Türkiye Selçuklu tarihinde her günü zillet, feryat, utanç ve mutsuzlukla dolu felaketli bir dönem başlamıştır.

Sultan II. Gıyâseddîn Keyhüsrev ise, çok geçmeden yaptığı hatayı anlamış ve pişman olmuştur. Fakat o, suçlu ruhunu bu olayın utanç ve acısı altında ezilmekten kurtaramamıştır. İç sıkıntılarını dindirmek veya unutmak için saraya kapanmıştır. Burada kendisini en utanç verici aşırılıkların kucağına atmıştır. Sarayın gizlilik perdesi arkasında her türlü rezalet, en üst noktaya ulaşmıştır. Devlet işlerini tamamen ihmal etmiştir. Eğlence ve içki, hayatının tek meşguliyeti olmuştur. Daha da kötüsü o, tecrübeli devlet adamlarını değil, hep gururunu okşayan ya da aşırılıklarını marifetmiş gibi gösteren dalkavukların ve ayak takımının sözlerine itibar etmiştir. Fakat bu durum çok uzun sürmemiştir; erken gelen ölüm, hem Keyhüsrev'i hem de devleti bu zillet batağından kurtarmıştır. Eğer, zamanın tarihçileri, sarayın gizlilik perdesini biraz aralayıp, Keyhüsrev'in sefih ve çirkin davranışlarını tasvir edebilmiş olsalardı, tarihe gömülmüş olan gerçekler, onun hayatını göründüğünden de daha fazla çirkinleştirmiş olacaktı.

İyi bir başkomutan, son derece güçlü bir orduya sahip olsa bile mütevacıllıktan hiçbir zaman ayrılmamalıdır. Rakibini, -zayıf bile olsa- küçük görmemeli ve tahrik etmemelidir. Karşı tarafın eline koz ve fırsat vermemeye son derece dikkat etmeli ve özen göstermelidir. Yukarıda görüldüğü gibi, Türk başkomutanlarının büyük bir kısmı, bu hususta, rakiplerine karşı daima ölçülü ve dikkatli davranmaya gayret etmişlerdir. Fakat nadir de olsa bazı Türk başkomutanlarının bu hususta hata yaptıkları da görülmüştür. Meselâ, Türkiye Selçuklu hükümdarlarından *Sultan II. Süleyman-şâh* (1196-1202), böyle bir hata yüzünden hayatının en büyük ve en acı yenilgisine uğramıştır²³. Bu acı olayın hikâyesi devrin kaynaklarında şöyle anlatılmıştır: 1201 yılında Kıpçak Türkleriyle destekli Gürcü ordusu, Erzurum Saltuklularına ait Kuzey-Doğu Anadolu bölgesinde büyük bir istilâ, yağma ve tahrip harekâtında bulunmuştur. Bu yüzden Süleyman-şâh, Gürcü kraliçesi Thamara'ya küçümseyen, hakaret ve tehdit eden ifadelerle dolu bir

²³ Sultan II. Süleyman-şâh'ın düştüğü hatanın bir benzerine Harezmşâh hükümdarı Alâeddîn Muhammed ile Osmanlı hükümdarı Yıldırım Bayezid de düşmüştür.

mektup yazmış²⁴ ve hemen arkasından da sefere çıkmıştır. 1202 yılı içinde ordusu ile Pasinler ve Sarıkamış üzerinden Micingerd kalesinin önüne gelmiş ve burada ordusunu dinlendirmek için karargâh kurmuştur. Fakat o, kendisine ve ordusuna çok güvendiği ve buna karşılık rakibini ve Gürcü ordusunu da çok küçümsediği için ileriye öncü kuvvet, casus ve keşif kolu göndermeyi ihmal etmiştir. Bu durumdan yararlanan Kıpçak kuvvetleriyle destekli Gürcü ordusu, Süleyman-şâh'ın üzerine sürpriz bir baskın düzenlemiştir. Süleyman-şâh, bu şok baskın karşısında ordusunu bir türlü toplayıp, savaş düzenine sokamamıştır. Selçuklu ordusu panik ve korku içinde dağılmıştır. Böylece o, küçümsediği ve ciddiye almadığı Gürcü ordusu karşısında ağır bir yenilgiye uğramıştır (İbn Bîbî, 1956: 73 vd.; 1996: I, 94 vd.; Brosset, 2003: 408 vd.; Aksarayî, 1944: 31; 2000: 24; Müneccimbaşı, 2001: II, 30 vd.; Ahmed bin Mahmûd, 1977: II, 150). Süleyman-şâh, bu hatasını telâfi etmek istemiştir; hatta bunun için yeni bir Gürcü seferine çıkmıştır; fakat bir köşede sinsice bekleyen ölüm, ona bu fırsatı vermemiştir.

Bu bölümü, ıstırap duymakla birlikte göz önüne almak zorunda olduğumuz acı bir gerçekle bitireceğiz: *Türk başkomutanlarının en büyük kusurları, şahsî emniyetlerini daima ihmal etmeleridir. Bunun başlıca sebebi, büyük Türk komutanlarının kendilerine ve maiyetlerine son derece güvenmeleri idi.* Kendisine ve çevresindekilere (maiyetine) güvenmek, hiç şüphesiz, iyi bir başkomutanda bulunması gereken önemli bir davranıştır. Fakat bu durum, tedbirli ve ihtiyatlı olmaya hiçbir zaman engel olmamalıdır. O hâlde, iyi bir komutan hem kendisine ve milletine güvenmeli, hem de tedbirli ve ihtiyatlı olmalıdır. Türk tarihi, ihmaller yüzünden, daha büyük işler yapabilecek bir zamanda hayatını kaybetmiş birçok başkomutanın ismi ile doludur. *Attila (453), Kapgan Kağan (716), Bilge Kağan (734), Arslan Yabgu (1025), Gazneli Sultan Meşud (1040), Sultan Alp Arslan (1072), Sultan Melikşâh (1092), Çağa Bey (1092), Şâhinşâh (1116), Sultan Gıyâseddin Keyhüsrev (1211), Sultan Celâleddin Mengüberti (1230), Sultan I. Alâeddin Keykubâd (1237), Umur Bey (1348), Kadı Burhaneddin Ahmed (1398), Sultan I. Murad (1389), Fatih Sultan Mehmed (1453), Sultan II. Osman (1622), Sultan III. Selim (1807)* gibi Türk ordularının başkomutanı olan büyük devlet adamları, hep aynı gaflet ve ihmal sonucunda hayatlarını

²⁴ Süleyman-şâh, Gürcü kraliçesi Tamara'ya yazdığı mektupta, kendisini ve milletini diğer hükümdarlardan ve milletlerden üstün görmekteydi. Daha da önemlisi o, kendisini, yeryüzündeki Müslümanların en yüksek temsilcisi olarak kabul etmekteydi. Bütün Müslümanları da, Allâh tarafından sevilen bir kavim olarak görmekteydi. Kendi milletinin silâh kullanma ve savaşçılık yetenekleriyle de övünmekteydi. Buna karşılık Tamara'yı ve Gürcüleri küçümsemekte, onları, silâh kullanmaya lâyık bulmamaktaydı.

kaybetmişlerdir. Bugünün Türk tarihçilerini, aklın ve mantığın sınırlarını zorlayan bu ihmali araştırmak için çok zor ve hazin bir görev beklemektedir.

KAYNAKLAR:

- AHMED BİN MAHMÛD, (1977), Selçuk-nâme, haz. E. Merçil, I, İstanbul.
- AKSARAYÎ, (1944, 2000), Mûsâmeretü'l-Ahbâr, yay. O. Turan, çvr. M. Öztürk, Ankara.
- ANNA KOMMENA, (1996), Alexiad, çvr. B. Umar, İstanbul.
- ASLANAPA, Oktay, İA, Samarra mad.
- ATAY, Fali Rıfıkı, (1980), Çankaya, İstanbul.
- AYALON, David, (1989), Memlûk Devletinde Kölelik Sistemi, çvr. S. Kotantamer, E.Ü Tarih İncelemeleri Dergisi, IV, s. 211-247.
- AZİMÎ, (1988), Azimî Tarihi, yay. Ve çvr. A. Sevim, Ankara.
- AZİMLÎ, Mehmet, (2001), Abbasîler Döneminde Türklerden Oluşturulan Ordu: Hassa Ordusu, Türkler, IV, s. 364-374, Ankara.
- BELÂZURÎ (1987, 2002), Fütuhu'l-Buldân, çvr. M. Fayda, Ankara.
- BROSSET, M. F., (2003), Gürcistan Tarihi, çvr. H. D. Andreasyan, haz. E. Merçil, Ankara.
- BUNDARÎ, Zubdetü'n Nusre, çvr. K. Burslan, İstanbul.
- CAHEN, Claude, (1984), Osmanlılardan Önce Anadolu'da Türkler, çvr. Y. Moran, İstanbul.
- CENABÎ MUSTAFA EFENDÎ, (1994), el-'Aylemü'z-Zâhir, henüz basılmamış yüksek lisans tezi, haz. M. Kesik, İstanbul.
- CHAVANNES, Ed., (1903, 2006), Documents sur les Tou-kiue (Turcs) Occidentaux, Petersbug, Batı Türkleri Tarihi, çvr. M. Sirmen, İstanbul.
- DANKOFF, Robert, (1977), Animal traits in the army commander, Anal of Turkish Studies, I, s. 95-112.
- DE GROOT, J. J. M., (1921), Die Hunnen der vorchristlichen Zeit, Berlin-Leipzig.
- EBERHARD, Wolfram, (1947, 1987), Çin Tarihi, Ankara.
- EBU'L-FEREC, (1945), Ebû'l-Ferec Tarihi, I, çvr. Ö. R. Doğrul, Ankara.
- ERCİLASUN, Ahmet Bican, (2002), Salur Kazan Kimdir?, Millî Folklor, 56, s. 22-34.
- GRENARD, Fernand, (1992), Asya'nın Yükselişi ve Düşüşü, İstanbul.
- İBN BÎBÎ, (1956, 1996), el-Evâmîrü'l-'Alâ'iyye fî'l-Umûri'l-'Alâ'iyye, tıpkı basım, çvr. M. Öztürk, I, II, Ankara.
- İBN HASSUL, (1940), Tafdîlu'l-Etrâk, yay. 'Azzâvî, çvr. Ş. Yaltkaya, Belleten, V, s. 235-316.
- İBNÜ'L-ESÎR, (1979, 1982, 1986, 1987), el-Kâmil fî't-Târîh, VIII, IX, X, yay. C. J. Tornberg, Beyrut, çvr. A. Özeydin, İstanbul.
- KAFESOĞLU, İbrahim, (1977), Türk Millî Kültürü, Ankara.
- KAFESOĞLU, İbrahim, (1976), Abbasîler Zamanında Türkler, Türk Dünyası El Kitabı, s. Ankara.

- KARAMANLIOĞLU, Ali, (1967), Kutadgu Bilig ve Kumandan, Türk Kültürü, 58, s. 45-48.
- KOCA, Salim, (2003-a), Türk Kültürünün Temelleri, II, Ankara.
- KOCA, Salim, (2003-b), Türkiye Selçukluları Tarihi, II, Çorum.
- KOCA, Salim, (2005), Selçuklular'da Ordu ve Askerî Kültür, Ankara.
- KÖYMEN, Mehmet Altay, (1972), Alp Arslan ve Zamanı, İstanbul.
- KÖYMEN, Mehmet Altay, (1976), Tuğrul Bey ve Zamanı, İstanbul.
- MORİ, Masao, (1978), Kuzey Asya'daki Bozkır Devletlerinin Teşkilâtı, İ.Ü. E.F. Tarih Enstitüsü Dergisi, 9, s. 209-226.
- MÜNECCİMBAŞI, (2001), Câmîü'd-Düvel, yay. ve çevr. A. Öngül, II., İzmir.
- NASIR-I HÜSREV, (1985), Sefernâme, çevr. A. Tarzî, İstanbul.
- NİKİTAS Khoniates, (1958), Historia, Abenteuer af dem Kaiserthron, çevr. F. Grabler, Bonn.
- NİZÂMÜ'L-MÜLK, (1976, 1982), Siyâset-nâme, yay. ve çevr. M. A. Köymen, Ankara.
- PAMUKÇU, Ekrem, (1994), Bağdat'ta İlk Türkler, Ankara.
- PİPES, D., (1978), Turks in early Muslim service, Journal of Turkish Studies, II, s. 85-96.
- RASONYI, L., (1971), Tarihte Türklük, Ankara.
- RUNCİMAN, Steven, (1986), Haçlı Seferleri Tarihi, I, çevr. F. Işıltan, Ankara.
- SEVİM, A. (SİBT İBNÜ'L-CEVZİ), (1999), Sıbt İbnü'l-Cevzî'nin Mir'âtü'z-Zaman fî Tarihü'l-Ayan Adlı Eserindeki Selçuklularla İlgili Bilgiler, III, Türk Tarihi Belgeleri Dergisi, XX, s. 1-77.
- SÜMER, F., (1999), Türk Devletleri Tarihinde Şahıs Adları, II, İstanbul.
- SÜMER, Faruk-SEVİM, Ali, (1971), İslâm Kaynaklarına Göre Malazgirt Savaşı, Ankara.
- ŞEŞEN, Ramazan, (1960), Eski Araplara Göre Türkler, Türkiyat Mecmuası, XV, s. 11-36.
- ŞEŞEN, Ramazan, (1985), İslâm Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri, Ankara.
- TABERİ, (Tarihsiz), Tarihü et-Taberî, yay. Muhammed Ebü'l-Fazl İbrahim, V., VIII, Beyrut.
- TANERİ, Aydın, (1981), Osmanlı Kara ve Deniz Kuvvetleri, Ankara.
- TEKİNDAG, Şahabeddin, (1976), Mısır'da ve Suriye'de Kurulmuş Türk Devletleri, Türk Dünyası El Kitabı, Ankara.
- TOGAN, Zeki Velidi, (1970), Umumî Türk Tarihine Giriş, İstanbul.
- TURAN, Osman, (1971), Selçuklular Zamanında Türkiye, İstanbul.
- YAZICI, Nesimi, (1992), İlk Türk-İslâm Devletleri Tarihi, Ankara.
- YILDIZ, Hakkı Dursun, (1992), Türklerin Müslüman Olmaları, Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi, VI. s. 17-54.
- YUSUF HAS HACİB, (1947, 1974), Kutadgu Bilig, yay. ve çevr. R. R. Arat, İstanbul, Ankara.